

4. Αρχές του σχολείου εργασίας και νεανικές οργανώσεις του ΕΑΜ στα αναγνωστικά του Βουνού

4.1 Το πλαίσιο συγγραφής των αναγνωστικών

Σημαντικό σταθμό στην εκπαιδευτική δραστηριότητα των αριστερών παιδαγωγών τη δεκαετία του 1940 αποτελούν τα δύο αναγνωστικά του Βουνού. Σε αυτά, οι αριστεροί παιδαγωγοί του ΕΑΜ εφαρμόζουν τις παιδαγωγικές τους αρχές μέσα στις ιδιόζουσες συνθήκες του πολέμου από τη μία μεριά και της οικοδόμησης των θεσμών της Ελεύθερης Ελλάδας από την άλλη, εκφράζοντας τη γενικότερη στάση και ιδεολογία του εαμικού κινήματος. Μεταγενέστερο της περιόδου της Κατοχής είναι το *Αναγνωστικό της Φυλακής* του Μ. Παπαμαύρου, το οποίο αποτυπώνει το αίσθημα της ήττας και συνδέεται περισσότερο με την παιδευτική παράδοση των Ελλήνων πολιτικών κρατουμένων και εξορίστων. Ωστόσο, από άποψη παιδαγωγική και ως προϊόν της παιδαγωγικής συγκρότησης του Μ. Παπαμαύρου, βοηθά να διερευνήσουμε τη βαθύτερη δομή και σκέψη των αριστερών παιδαγωγών τη δεκαετία του 1940, τη σκέψη τους δηλαδή όταν, παρά τις αναζητήσεις και τις παλινωδίες της μεσοπολεμικής εποχής, η Ρ. Ιμβριώτη και ο Μ. Παπαμαύρος εντάσσονται στο εαμικό κίνημα και το ΚΚΕ κατακτά μια κυρίαρχη θέση στην ελληνική πολιτική σκηνή.

Τα αναγνωστικά του Βουνού εντάσσονται στις προσπάθειες της ΠΕΕΑ για την οργάνωση ενός εκπαιδευτικού δικτύου στα εδάφη της Ελεύθερης Ελλάδας.³¹¹ Η εκπαίδευση του λαού κατείχε κεντρικό ρόλο στους σχεδιασμούς της ΠΕΕΑ μέσα στην Κατοχή. Οι προτάσεις που διατυπώνονται τα χρόνια αυτά και που αποτυπώνονται και στις άλλες επιχειρούμενες εφαρμογές της περιόδου (*Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας*,³¹² Παιδαγωγικά Φροντιστήρια, αναγνωστικά του Βουνού) χαρακτηρίζονται από τη δυνατότητα αυτές να εφαρμοστούν στα εδάφη που ελέγχονταν από τους αντάρτες.

Η μέριμνα της ΠΕΕΑ για τη συγγραφή νέων σχολικών βιβλίων είχε προκύψει από την εμπειρία της ένοπλης αντίστασης του λαού και της οικοδόμησης των θεσμών του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ, καθώς και από τον έκτακτο χαρακτήρα των όσων βίωναν τα παιδιά.³¹³

311. Ελευθερία Παπαστεφανάκη, «Τα αναγνωστικά του Βουνού», στο *Πρακτικά 7ου Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών* (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2014), 146-156.

312. Το *Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας* διακηρύσσει από την πρώτη του κιόλας σελίδα το σύνθημα «έναν λαός μια παιδεία», που αποτελεί σημαντική διαφοροποίηση από τις παλαιότερες προτάσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου για το διπλό δίκτυο σχολείων, αλλά και από κάποιες από τις μεταπολεμικές θέσεις της ΕΔΑ. Ας σημειώσουμε εδώ ότι ο Α. Γκράμσι θεωρεί κρίση του σχολείου τη διάσπαση της εκπαιδευτικής αρχής και τον πολλαπλασιασμό, που προεικονίζει την επαγγελματική διαίρεση της κοινωνικής παραγωγικής δραστηριότητας. Βλ.: Mario Alighiero Manacorda, «Ο Μαρξισμός σαν μορφωτική παράδοση», *Αντί*, τχ. 54 (1976): 44.

313. Σακελλαρίου, *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση*, 56.

Στο πλαίσιο αυτό, συντάχθηκαν δύο αναγνωστικά, η *Ελεύθερη Ελλάδα* για την Ε' και Στ' τάξη στο Καρπενήσι και *Τα Αετόπουλα*³¹⁴ για την Γ' και Δ' τάξη στην Τύρνα. Για τις μικρές τάξεις, θα τύπωναν το αλφαβητάρι της Β' τάξης *Ο κόσμος του παιδιού* του 1932,³¹⁵ το οποίο είχαν συγγράψει οι Δ. Δεληπέτρος, Δ. Δούκα και Ρ. Ιμβριώτη.³¹⁶ Το συγκεκριμένο αναγνωστικό αναπαράγει τις κατευθυντήριες γραμμές των αρχών του σχολείου εργασίας και περιέχει διάφορα κείμενα από τη ζωή των παιδιών στο σπίτι, τις καθημερινές τους ασχολίες, αλλά επίσης και τη σχολική και κοινωνική ζωή. Σε αυτό δεν απουσιάζουν καθόλου οι θρησκευτικές αναφορές. Έτσι, διαβάζουμε στο αναγνωστικό:

Γρήγορα, μας λέει η μητέρα, το μεσημέρι θα πρέπει να τα έχουμε όλα έτοιμα. Στις δυο θα πάμε να ξομολογηθούμε, γιατί αύριο θα κοινωνήσουμε. Σκεφτήκατε τις αμαρτίες σας; Πρώτη φορά εγώ κι η αδερφή μου ξομολογηθήκαμε. Ζητήσαμε συχώρηση από τον πατέρα μας και τη μητέρα μας και μπήκαμε στην καμαρούλα του παπά. Πώς τον φοβηθήκαμε σήμερα! Άλλη μέρα τρέχουμε και του φιλούμε το χέρι κι ο πάτερ-Ηλίας μας δίνει κουφέτα. Μα σήμερα άλλαξε. Δε γελάει, παρά μας κοιτάζει, και τους δυο σοβαρά. Κι οι δυο κατεβάσαμε τα μάτια, δεν τολμούμε να τον αντικρύσουμε...³¹⁷

Χαρακτηριστικό του αναγνωστικού είναι ότι περιλαμβάνει και μερικά «σκληρά» κείμενα τα οποία περιγράφουν τη φτώχεια και τις συνέπειες της προσφυγιάς πάνω στα παιδιά. Παράδειγμα αποτελεί η αφήγηση του μικρού Κώστα:

Δεν έχω δικούς μου πια· είμαι από τη Σμύρνη. Όλους τους έχασα! Τον πατέρα μου, τη μητέρα και τον αδερφό μου. Μονάχα εγώ σώθηκα με τη γιαγιά μου. Από τη Σμύρνη μας έφεραν εδώ σ' ένα χωριό. Εγώ ήρθα ύστερα μόνος μου εδώ πέρα μ' ένα γείτονά μας, για να βρω και να μάθω καμιά δουλειά. Τώρα ζητάω να φέρω τη γιαγιά μου. Να δω, πως θα τα καταφέρω.³¹⁸

Το αναγνωστικό των Δ. Δεληπέτρου, Δ. Δούκα και Ρ. Ιμβριώτη γράφεται την περίοδο των κυβερνήσεων Βενιζέλου, όταν η Ρ. Ιμβριώτη έχει απομακρυνθεί από την Αριστερά και επικεντρώνεται σε παιδαγωγικές και φιλοσοφικές έρευνες που δεν φαίνεται να

314. Σημειώνουμε εδώ ότι το ΚΚΕ ονόμαζε «Αετόπουλα» τις οργανώσεις που αποτελούνταν από μικρά παιδιά που συμμετείχαν στην Αντίσταση, υπό την καθοδήγηση της ΕΠΟΝ. Σταύρος Ζορμπαλάς, *ΕΠΟΝ: Τραγουδούσαν και πολεμούσαν για την λευτεριά* (Αθήνα: Δελφίни, 1993), 113-130.

315. Δημ. Δεληπέτρος, Δημήτριος Δούκας και Ρόζα Ιμβριώτη, *Ο κόσμος του παιδιού. Αναγνωστικό για τη Β' τάξη* (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Ι. Σιδέρη, 1932).

316. Γιάννης Κατσαντώνης, *Οι δάσκαλοι στους αγώνες για ψωμί-παιδεία-ελευθερία. Συμβολή στην ιστορία της Διδακταλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981), 131.

317. Δεληπέτρος, Δούκας και Ιμβριώτη, *Ο κόσμος του παιδιού*, 110.

318. Στο ίδιο, 82.

αντανακλούν τις αναζητήσεις της δεκαετίας του 1920. Παρ' όλα αυτά, στο πλαίσιο της επιχειρούμενης επαναθεμελίωσης της παιδείας που επιχειρεί η ΠΕΕΑ, κρίθηκε επαρκές το συγκεκριμένο αναγνωστικό, χωρίς να τεθεί θέμα για το περιεχόμενό του, καθώς αποτελεί μια συνεπή εφαρμογή των αρχών του σχολείου εργασίας και είναι γραμμένο στη δημοτική γλώσσα. Το γεγονός αυτό δείχνει τη συνέχεια και τα σημεία σύμπτωσης μεταξύ του εκπαιδευτικού έργου της ΠΕΕΑ και της μεταρρυθμιστικής κίνησης των Ελλήνων παιδαγωγών του Μεσοπολέμου.

Το αναγνωστικό όμως, στη συγγραφή του οποίου συμμετέχει η Ρ. Ιμβριώτη την περίοδο της Κατοχής, διαφέρει σε σημαντικό βαθμό από τις όποιες μεσοπολεμικές προσπάθειες. Το πρώτο το οποίο σημειώνεται για τα αναγνωστικά αυτά είναι η ταχύτητα με την οποία συγγράφηκαν και τυπώθηκαν. Η ίδια η Ρ. Ιμβριώτη τονίζει ότι αποτέλεσε θαύμα η ταχύτητα της συγγραφής, της εικονογράφησης και της εκτύπωσης του αναγνωστικού *Τα Αετόπουλα*. Η παιδαγωγός χαρακτηριστικά αναφέρει:

θα γράψεις το αναγνωστικό της Γ' και Δ' τάξης του δημοτικού, μου λέει ο γραμματέας της παιδείας ο Π. Κόκκαλης. Σ' ένα μήνα πρέπει να είναι τυπωμένο... Θα πρέπει να τηρηθούν οι παιδαγωγικές αρχές που πρωτανεύουν στη σύνταξη των σχολικών βιβλίων, όμως με μια ειδοποιό διαφορά: την σημερινή (τοτινή) πραγματικότητα των παιδιών... Οι μαθητές 9 και 10 χρονών δεν ήταν τα συνηθισμένα παιδιά. Ήταν τα παιδιά που συμμετείχαν στον πόλεμο, κάνουν τα ίδια ηρωικές πράξεις... Βλέπεις, συναγωνιστή, είπα, δεν έχουν καμιά σχέση τα βιβλία που έγραφα ως τώρα μ' αυτό που πρέπει να γράψω σήμερα... Το πρωί βγήκε η απόφαση: τέτοια βιβλία μας χρειάζονται, μου είπαν.³¹⁹

Στην ίδια κατεύθυνση και ο Μ. Παπαμαύρος για το αναγνωστικό *Ελεύθερη Ελλάδα* μας πληροφορεί ότι η αδυναμία του να εποπτεύσει την εκτύπωση είχε ως αποτέλεσμα αρκετά τυπογραφικά λάθη, ενώ η ανάγκη να κυκλοφορήσει το συντομότερο δυνατό είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρξει εικονογράφηση.³²⁰ Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο ίδιος ο Μ. Παπαμαύρος θεωρούσε μεγάλο παιδαγωγικό λάθος την παρουσίαση καινούργιου υλικού στα παιδιά που να περιέχει λάθη, για παράδειγμα μια ανορθόγραφη λέξη.³²¹

Τα αναγνωστικά του Βουνού, γραμμένα προς το τέλος της Κατοχής, φαίνεται ότι εκκινούν από την άμεση εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης και τη βιωματική εμπειρία των παιδιών, που περιλαμβάνει (τουλάχιστον στην αντίληψη των συγγραφέων) την εμπειρία της Εθνικής Αντίστασης, από τη μία, και την οικοδόμηση των θεσμών της Ελεύθερης

319. Ρόζα Ιμβριώτη, «Δύο αναγνωστικά της Αντιστασιακής Παιδείας», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962): 472.

320. Μιχάλης Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα. Αναγνωστικό Ε' και Στ' τάξης* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1983), 120.

321. Παπαμαύρος, *Η Διδακτική του Σχολείου Εργασίας*, 38.

Ελλάδας (της τοπικής αυτοδιοίκησης και της δικαιοσύνης), από την άλλη. Απουσιάζει δηλαδή η αναπτυξιακή προοπτική, που τα θεμέλιά της μπαίνουν την ίδια περίοδο μέσα στην Κατοχή, δηλαδή με τις ΟΜΣΑ (Ομάδες Μελέτης Σχεδιοποιημένης Ανοικοδόμησης), πρόγονο του περιοδικού *Ανταίος* και της Εταιρείας «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση».³²²

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε το γεγονός ότι η αριστερή εκπαιδευτική πρόταση του εαμικού μπλοκ εξουσίας, όπως αποτυπώνεται στο θεωρητικό έργο των Ομάδων Μελέτης Σχεδιοποιημένης Ανοικοδόμησης (ΟΜΣΑ) και της οργάνωσης «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση», βρίσκεται σε στενή συνύφανση με ένα κεντρικό αναπτυξιακό σχέδιο, το οποίο επεξεργάζονται οι τεχνικοί και οι οικονομολόγοι της οργάνωσης. Η συμπύκνωση αυτής της συνολικής πρότασης για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας βρίσκεται στο ογκώδες έργο του Δ. Μπάτση *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*.³²³ Η αναπτυξιακή αυτή προοπτική αποτελεί ουσιαστική πλευρά της πραγματικότητας, την οποία αναγνωρίζουν οι αριστεροί παιδαγωγοί και η οποία θα πρέπει να εμπνεύσει τη νέα γενιά.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και το μεταγενέστερο, γραμμένο μέσα στην περίοδο του Εμφυλίου, *Αναγνωστικό της Φυλακής* του Μ. Παπαμαύρου. Το αναγνωστικό αυτό γράφτηκε στις φυλακές της Αίγινας τον χειμώνα του 1947. Εδώ βέβαια η κοινότητα λαμβάνει τη μορφή της Ομάδας Συμβίωσης των κρατουμένων, η οποία αποτελεί βασική οργανωτική δομή των πολιτικών κρατουμένων ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το «Γραφείο Διαφώτισης» της ομάδας των πολιτικών κρατουμένων της φυλακής ανέθεσε στον Μ. Παπαμαύρο, όπως μας πληροφορεί ο Χ. Σακελλαρίου, να συγγράψει: α) ένα αλφαβητάριο για τους εντελώς αγράμματους, β) ένα αλφαβητάριο της Β' Δημοτικού, ένα αλφαβητάριο της Γ' και της Δ' τάξης, δ) ένα αλφαβητάριο της Ε' και της Στ' τάξης. Ο ίδιος ο Μ. Παπαμαύρος έγραψε μέσα στη φυλακή, εκτός από τα παραπάνω, μια Γεωγραφία της Ελλάδας και μια Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας. Από όλο αυτό το υλικό δεν σώθηκε παρά μόνο το αναγνωστικό που προοριζόταν για τη Γ' και την Δ' τάξη του Δημοτικού. Το αναγνωστικό αυτό γράφτηκε καθ' υπαγόρευση του Μ. Παπαμαύρου προς τον φυλακισμένο αγωνιστή Σπ. Μήλα σε δύο αντίτυπα.³²⁴

322. Νίκος Κιτσίκης, «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση (Εισαγωγική διάλεξη στους σκοπούς της Εταιρείας "Επιστήμη-Ανοικοδόμηση" που δόθηκε την Κυριακή 30 Δεκεμβρίου 1945 στο θέατρο "Βρεττάνια")», *Ανταίος* 1, τχ. 13-14 (1946): 285-287.

323. Δημήτρης Μπάτσης, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα* (Αθήνα: Κέδρος, 1977).

324. Σακελλαρίου, *Μιχ. Παπαμαύρος: Η ζωή, οι διώξεις, το έργο του*, 6-7.

4.2 Το περιεχόμενο και η γλώσσα των αναγνωστικών: Η δημοτική γλώσσα και η πατρίδα σε νέες οριοθετήσεις

Το αναγνωστικό *Τα Αετόπουλα* περιλαμβάνει δύο θεματικές ενότητες. Η ίδια η Ρ. Ιμβριώτη, καθώς αναφέρεται στο περιεχόμενο του βιβλίου, τονίζει ότι «τίποτα δεν είναι μέσα σ' αυτό το βιβλίο φτιαχτό, φανταστικό. Όλα όσα γράφει είναι γεγονότα της καθημερινής ζωής μέσα στον εθνικοαπελευθερωτικό και απολυτρωτικό αγώνα».³²⁵ Η πρώτη ενότητα αφορά τους εθνικούς αγώνες³²⁶ και η δεύτερη αναφέρεται σε τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας και της κοινωνικής ζωής.³²⁷ Στην πρώτη περιλαμβάνονται οι περιπέτειες της κατοχικής Ελλάδας, αλλά και η συμβολή του ΕΑΜ στην Αντίσταση. Τα κατορθώματα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ επαινούνται διεξοδικά και τονίζονται κάποιοι σταθμοί της κοινωνικής του προσφοράς (ίδρυση ιδρυμάτων κοινωνικής αλληλεγγύης, προστασία της σοδειάς του αγροτικού πληθυσμού από τους κατακτητές, ίδρυση σχολείου αναλφάβητων).³²⁸ Σε αυτά σημειώνεται η συμπαράσταση του λαού στο απελευθερωτικό έργο του ΕΑΜ με τη συμμετοχή και του κλήρου, δηλαδή των ιερέων.³²⁹ Στη δεύτερη ενότητα αναφέρονται θέματα από την οικογενειακή και κοινωνική ζωή. Είναι παρμένα από την ειρηνική καθημερινότητα και «έχουν ένα τόνο νοσταλγίας για κάτι που δεν έχει τη δυνατότητα, στις δύσκολες ώρες που όλοι περνούν, να υποστασιοποιηθεί».³³⁰ Εικόνες από την εξοχή,³³¹ από τις τέσσερις εποχές του χρόνου,³³² από την εργασία των ανθρώπων,³³³ όπως την αγροτική,³³⁴ πλουτίζουν τις σελίδες του αναγνωστικού αυτού.

Το αναγνωστικό *Ελεύθερη Ελλάδα* απευθυνόταν στα παιδιά της Ε' και της Στ' τάξης. Η συγγραφή του έγινε από τον Μ. Παπαμαύρο σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς Γ. Μυρσιώτη και Χ. Σακελλαρίου.³³⁵ Στον πρόλογο του αναγνωστικού, που φέρει την υπογραφή της ΠΕΕΑ, τονίζεται η πρόθεση της Πολιτικής Επιτροπής για την ανάπλαση της λαϊκής παιδείας και την ανανέωσή της με βάση τα ιδανικά της, «της λευτεριάς, της λαοκρατίας, της αλληλεγγύης, του ανθρωπισμού, της δημιουργίας μιας καλύτερης ζωής».³³⁶

325. Ιμβριώτη, «Δύο αναγνωστικά της Αντιστασιακής Παιδείας», 472.

326. *Τα Αετόπουλα: Αναγνωστικό της Γ' και Δ' τάξης* (Ελεύθερη Ελλάδα: Π.Ε.Ε.Α., 1944), 13-77.

327. Στο ίδιο, 81-123.

328. Στο ίδιο, 48, 32, 51. Για τη μάχη της σοδειάς, την προστασία δηλαδή της συγκομιδής της αγροτικής παραγωγής από τις δυνάμεις Κατοχής, βλ.: Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)* (Αθήνα: Ασίνη, 2014), 62-63, 128-137.

329. *Τα Αετόπουλα*, 58.

330. Σακελλαρίου, *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση*, 59.

331. *Τα Αετόπουλα*, 90, 114, 119, 120.

332. Στο ίδιο, 123.

333. Στο ίδιο, 91.

334. Στο ίδιο, 95.

335. Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 119.

336. Στο ίδιο, 7.

Εκτός από τον πρόλογο, στο αναγνωστικό περιλαμβάνονται 50 κείμενα, από τα οποία τα 31 είναι πεζά και τα 19 ποιήματα. Τα κείμενα εκφράζουν το πνεύμα της Αντίστασης και αναφέρονται στα έκτροπα των δυνάμεων Κατοχής και των συνεργατών τους, στους αγώνες των οργανώσεων του ΕΑΜ και ιδιαίτερα στις θυσίες³³⁷ και τα κατορθώματα του ΕΛΑΣ, της ΕΠΟΝ και των μικρών Αετόπουλων, καθώς και στους θεσμούς που οικοδόμησε το ΕΑΜ στην ανταρτοκρατούμενη ζώνη της χώρας. Παράλληλα, τονίζουν το αίσθημα της φιλοπατρίας αναπαράγοντας βασικές παραδοχές του τρίσημου σχήματος του ελληνικού εθνικισμού (αδιάσπαστη συνέχεια του έθνους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα διάμεσου της βυζαντινής εποχής), το οποίο λειτούργησε σαν καμβάς πάνω στον οποίο αποτυπώθηκε η Εθνική Αντίσταση.³³⁸ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα του ποιήματος *Το Μήνυμά της*.

Ακράγγιξες τις έρμες Θερμοπόλες/στο Μαραθώνα επέρασες, στα Κάστρα/του Βοσπόρου ανατρίχιασες κι απλώθης/στ' ανάνθιστα βουνά του Εικοσιένα./Στο γαλήνιο το βλέμμα σου αναζούσαν/πόννοι, αγώνες και τρόπαια και θυσίες/τωρινά και μελλούμενα κι αρχαία.³³⁹

Σε αυτή την κατεύθυνση, προβάλλεται ο αγώνας του 1821 ως παράδειγμα που πρέπει να εμπνεύσει τους αγώνες της Αντίστασης, τη συμμετοχή στις απελευθερωτικές ενέργειες και τον αγώνα κατά των δυνάμεων Κατοχής και των Ελλήνων συνεργατών τους. Παράδειγμα αποτελεί το ποίημα «Το τραγούδι του αντάρτη», στο οποίο αναφέρεται: «Των ηρώων μας του Εικοσιένα/η φωνή στην καρδιά μου αντηχεί»³⁴⁰ ή ο στίχος στο διάσημο ποίημα του Ν. Καρβούνη «Βροντάει ο Όλυμπος»: «Ο Γοργοπόταμος στην Αλαμάνια/στέλνει περήφανο χαιρετισμό».³⁴¹ Έτσι, ο αγωνιζόμενος ελληνικός «λαός», όπως και το 1821, έτσι και σήμερα θα νικήσει τον δυνάστη-κατακτητή. Το ΚΚΕ με αυτό τον τρόπο εμφανίζεται ως ο συνεχιστής των αγώνων του ελληνικού λαού, υιοθετώντας το τρίσημο σχήμα στην αφήγησή του με στόχο την εξυπηρέτηση του δικού του ιδεολογικού

337. Η έννοια άλλωστε της θυσίας και του ηρωικού θανάτου θα καλλιεργείται συστηματικά από το Κόμμα. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004), 237.

338. Άλλωστε και ο Δ. Γληνός, στο πολύ σημαντικό του κείμενο «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», θα διακηρύξει προς τον ελληνικό λαό: «Από τα βάθη της τρισεχθρονικής ιστορίας σε ατενίζουν οι πρόγονοί σου, οι ήρωες και οι μάρτυρες. Οι αγωνιστές του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, οι αγωνιστές του 21, οι ήρωες των αλβανικών βουνών. Μη ντροπιάσεις την ιστορία σου και μην προδώσεις τον εαυτό σου. Γίνου κι εσύ ένας αγωνιστής της λευτεριάς, μαζί μ' όλα τ' αδέρφια σου. Εμπρός! Όλοι οι Έλληνες, όλοι οι ζωντανοί άνθρωποι τούτης της γης, ενταχθείτε στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο». Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (Αθήνα: Ο Ρήγας, 1944), 58.

339. Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 47.

340. Στο ίδιο, 29.

341. Στο ίδιο, 46.

αφηγήματος. Το σχήμα καταλήγει στον πολιτικό φορέα του Κόμματος, ο οποίος θα συνεχίσει την αγωνιστική παράδοση του ελληνικού έθνους. Σύμφωνα με τον Π. Στάθη, ο λαϊκισμός της αριστερής ιστοριογραφίας στην προσέγγιση του Εικοσιένα, ο οποίος επιτάθηκε τη δεκαετία αυτή του 1940, προσέφερε ένα αποτελεσματικό και λειτουργικό ιδεολογικό υπόβαθρο στους αγώνες της Αριστεράς την περίοδο αυτή.³⁴²

Στο αναγνωστικό *Ελεύθερη Ελλάδα* οι πολεμικές ενέργειες περιγράφονται συχνά με ωμό –είναι αλήθεια– τρόπο. Η βαρβαρότητα του κατακτητή, οι βιασμοί, οι κλειψιές, αλλά και οι μάχες αντανakλούν τη σκληρότητα της Κατοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, τα παιδιά παρουσιάζονται ως θύματα της πείνας ή ως μέλη των παιδικών και νεανικών οργανώσεων του ΕΑΜ (Αετόπουλα και ΕΠΟΝ) που συμμετέχουν στην Αντίσταση. Στο κείμενο, για παράδειγμα, «Όταν η πείνα θέριζε την Αθήνα» παρουσιάζεται μια μητέρα με την επτάχρονη κόρη της να καταρρέουν από την πείνα «...είδα μια μαυροντυμένη γυναίκα να στέκεται και να κλαίει. Δίπλα της στεκόταν η κόρη της, ένα κοριτσάκι ως εφτά χρονών. Έκλαιγε κι αυτό. – Πεινούμε, πεινούμε! φώναζαν μάνα και κόρη κι έκλαιγαν».³⁴³ Από την άλλη πλευρά, τονίζεται και η φασιστική και καταπιεστική χροιά του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.³⁴⁴ Παράλληλα, προβάλλεται η αναγεννητική προσπάθεια της ΠΕΕΑ για την οικοδόμηση μιας νέας πολιτικής κατάστασης στη χώρα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι συμπεριλαμβάνεται και ένα κείμενο που εκθειάζει τον θεσμό της «λαϊκής δικαιοσύνης», θεσμό που οικοδόμησε η ΠΕΕΑ στην ανταρτοκρατούμενη ζώνη:

Έτσι λοιπόν, με τα λαϊκά δικαστήρια οι δίκες γίνονται πιο εύκολες και πιο δίκαιες. Ω πόσους κόπους και πόσα έξοδα έπρεπε να κάμει κανείς πριν από τον αγώνα για μια δίκη! Πόσο τυραννιόταν ο ελληνικός λαός για να βρει το δίκιο του! Ο λαός όμως αυτός αναγνώρισε σήμερα πως τα λαϊκά δικαστήρια είναι η σωτηρία του και δε θα αφήσει ποτέ να του τα πάρουν.³⁴⁵

Εκτός από τα παραπάνω, γίνεται και αυστηρή κριτική τόσο στη μεταξική περίοδο όσο και ευρύτερα στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας μετά το 1821. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

εκατόν είκοσι χρόνια, από τότε που λευτερώθηκε η Ελλάδα από τους Τούρκους, ο ελληνικός λαός είναι ελεύθερος. Όμως, ως σήμερα, δεν είδε κανένα καλό από την ελευθερία του αυτή. Το ελληνικό κράτος όχι μόνο δεν του 'δωσε ασφάλεια και

342. Παναγιώτης Στάθης, «Το Εικοσιένα στην αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα», στο *Οι αναγνώσεις του 1821 και η αριστερά*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Αθήνα: «Η Αυγή»-Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2014), 34-37.

343. Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15.

344. Στο ίδιο, 82.

345. Στο ίδιο, 87.

δικαιοσύνη, όχι μόνο δεν του 'καμε σχολεία, όχι μόνο δε φρόντισε για την υγεία του, μα ούτε και το ψωμί δεν του 'δωσε.³⁴⁶

Όταν ήρθε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου,

οι μαύροι αυτοί άνθρωποι του Μεταξά έδερναν και βασάνιζαν τον ελληνικό λαό μέχρι θανάτου. Όλα τα ξερονήσια γέμισαν από εξόριστους και όλες οι φυλακές από φυλακισμένους. Κανείς δε μπορούσε να πει ελεύθερα τη γνώμη του για όποιο ζήτημα. Κανείς δε μπορούσε να πιάσει δουλιά, αν πρώτα δεν δήλωνε πως ήταν οπαδός του δικτάτορα. Το καθεστώς αυτό βασάνισε το λαό, λήστεψε τον τόπο, κατέστρεψε την Ελλάδα μας.³⁴⁷

Πρέπει να αναφέρουμε ότι, αν και τα δύο αναγνωστικά τα διαπερνούν οι σκληρές περιγραφές των συνθηκών της Κατοχής, οι οποίες δεν συνάδουν με την παιδικότητα και τη φύση του παιδιού, ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε μια διαφοροποίηση της ύλης, η οποία λαμβάνει υπόψη την ηλικία των παιδιών. Έτσι, στο αναγνωστικό *Τα Αετόπουλα* για την Γ' και την Δ' τάξη, η ύλη βρίσκεται εγγύτερα στα άμεσα βιώματα του παιδιού, καθώς και στο κοινωνικό του περιβάλλον (δηλαδή το χωριό του, το σπίτι, το φυσικό περιβάλλον, τη συνοικία του). Έτσι, οι διηγήσεις για τα Αετόπουλα είναι περισσότερες στο αναγνωστικό της Ρ. Ιμβριώτη. Επίσης γίνονται αναφορές στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ αλλά και στην οικογενειακή ζωή. Στο αναγνωστικό *Ελεύθερη Ελλάδα* για την Ε' και την Στ' τάξη οι αναφορές δεν εξαντλούνται στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ, αλλά επεκτείνονται στην ΕΠΟΝ, στην Ελεύθερη Ελλάδα και στην ΠΕΕΑ. Πρέπει να αναφέρουμε ότι στο *Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας* διαπιστώνουμε μια ανάλογη διαφοροποίηση της ύλης αναφορικά με την Γ', την Δ', την Ε' και την Στ' τάξη. Αν και οι διδακτικές ενότητες στο *Σχέδιο* αυτό αντλούνται από την ειρηνική ζωή και το όραμα για την Ανοικοδόμηση της χώρας, μπορούμε να δούμε τη μέριμνα για τη διαφοροποίηση της ύλης με βάση την ηλικία. Έτσι, σύμφωνα με το *Σχέδιο*, στην Γ' τάξη η πρώτη διδακτική ενότητα αφορά τη συνοικία και το χωριό, στην Δ' τάξη η πρώτη διδακτική ενότητα αφορά την πόλη μας, το φθινόπωρο και το χωριό μας (θαλασσινό ή στεριανό). Στην Ε' τάξη η πρώτη διδακτική ενότητα ξεκινά με το «ευρύτερο περιβάλλον του παιδιού», ενώ στην Στ' τάξη η πρώτη διδακτική ενότητα τιτλοφορείται «Ο τόπος μας», δηλαδή ολόκληρη η Ελλάδα, όπως σημειώνει το κείμενο.³⁴⁸

Ένα άλλο σημείο που χρήζει αναφοράς για τα αναγνωστικά του Βουνού είναι οι λίγες μεν σημαντικές δε αναφορές που περιλαμβάνει, οι οποίες με άμεσο τρόπο τονίζουν τον ρόλο των κομμουνιστών και του Ν. Ζαχαριάδη, ο οποίος και ονομαστικά αναφέρεται,

346. Στο ίδιο, 82.

347. Στο ίδιο.

348. *Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας*, 16-21.

στους αγώνες για δημοκρατία και Εθνική Ανεξαρτησία.³⁴⁹ Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται ο αγώνας των κομμουνιστών ενάντια στη δικτατορία του Ι. Μεταξά, καθώς και οι διώξεις που αυτοί υπέστηκαν. Σε αυτή την κατεύθυνση, προβάλλεται η σημαντικότητα του γράμματος του Ν. Ζαχαριάδη για την τόνωση του ηθικού του ελληνικού λαού την περίοδο του Ελληνοϊταλικού Πολέμου. Δεν λείπουν και κάποιες άμεσες αναφορές στον πρωταγωνιστικό ρόλο του ΚΚΕ και του Ν. Ζαχαριάδη. Οι λίγες μεν πολύ θετικές δε αναφορές στο πρόσωπο του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ και στους κομμουνιστές συσχετίζονται βέβαια με δύο γεγονότα που αφορούν την ευρύτερη πολιτική ζωή του τόπου και όχι τους καθαρά ταξικούς αγώνες του ΚΚΕ. Η δικτατορία του Μεταξά ήταν αντιπαθητική, τουλάχιστον ως τον Εμφύλιο, όχι μόνο στους κομμουνιστές, αλλά και στον λοιπό πολιτικό κόσμο της χώρας.

Έτσι, διαπιστώνουμε ότι κεντρικό ζήτημα τόσο της αγωγής γενικότερα όσο και των αναγνωστικών που φαίνεται να προτάσσεται σε όλα τα προαναφερθέντα βιβλία είναι η επίγνωση της «πραγματικότητας», την οποία θα πρέπει να λάβει υπόψη της η παιδαγωγική επιστήμη. Φυσικά, αυτή η πραγματικότητα, έκκληση κατά τους αριστερούς παιδαγωγούς της εποχής σε μια υποτιθέμενη αντικειμενικότητα, επιδέχεται ένα ευρύ φάσμα ερμηνειών και προσεγγίσεων. Οι ερμηνείες αυτές ακολουθούν τα αξιακά συστήματα του κάθε ερευνητή, παιδαγωγού, μεταρρυθμιστή, επιβάλλοντας εντέλει υποκειμενικές τοποθετήσεις ως αντικειμενικές πραγματικότητες. Χωρίς να επεκταθούμε παραπάνω σχετικά με το σημείο αυτό, πρέπει να αναφέρουμε ότι τη νεοελληνική πραγματικότητα επικαλούνταν οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί προσπαθώντας να εκσυγχρονίσουν την ελληνική παιδεία, την ελληνική πραγματικότητα επικαλούνταν και οι συντηρητικοί παιδαγωγοί για να πολεμήσουν τον δημοτικισμό.³⁵⁰ Φυσικά, το ζήτημα είναι κατά πόσο η κάθε ερμηνευτική προσέγγιση επαληθεύεται ή συνταιριάζει με άλλες ερμηνείες και ανταποκρίνεται στις πρακτικές των κοινωνικών υποκειμένων. Η Αριστερά θα πρόσθετε σε αυτό το σημείο την προβληματική του κατά πόσο η κάθε ερμηνεία εξυπηρετεί τα «συμφέροντα» της αστικής τάξης ή της εργατικής τάξης. Στη λογική των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών που πρωταγωνίστησαν στις εκπαιδευτικές προσπάθειες της ΠΕΕΑ κατά την περίοδο της Κατοχής, το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, που αντιπροσωπεύει

349. Την ίδια περίπου εποχή ο Δ. Γληνός θα υμνεί στα άρθρα του τον Λένιν, τον Στάλιν και τον Ζαχαριάδη. Βλ. χαρακτηριστικά: Δημήτρης Γληνός, «Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού», στο *Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" της γερμανικής κατοχής* (Αθήνα: Όμιλος Εκπαιδευτικού Προβληματισμού, 2008), 101-103. Βλ. επίσης: του ίδιου, «Η Οκτωβριανή επανάσταση και το εθνικό πρόβλημα», στο *Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" της γερμανικής κατοχής*, 79.

350. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, ότι η επίσημη αναγνωρισμένη διγλωσσία με το Σύνταγμα το 1911 οριοθετεί την ελληνική πραγματικότητα επιτάσσοντας τη διδασκαλία της καθαρεύουσας. Βλ.: Χαράλαμπος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*, 65.

την πολιτική έκφραση όλου του έθνους.³⁵¹ Η προβολή του έργου της ΠΕΕΑ και των κατορθωμάτων της Εθνικής Αντίστασης δεν θεμελιώνεται μόνο στις έκτακτες συνθήκες. Για τους φορείς του πνεύματος του σχολείου εργασίας, οι αναφορές αυτές πραγματώνουν την παιδαγωγική αρχή της άμεσης πραγματικότητας. Αυτή αφορά την ανάγκη να γνωρίσουν τα παιδιά τη γύρω τους σύγχρονη ζωή, μέσα στην οποία κινούνται. Τα παιδιά κατά τη λογική αυτή πρέπει να κατανοήσουν τα σύγχρονα προβλήματα της εποχής τους «και να αναπτύξουν την πρωτοβουλία τους και να βοηθήσουν στη λύση τους».³⁵²

Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο το έργο της ΠΕΕΑ όσο και το έργο των παιδαγωγών της Γραμματείας της Παιδείας προβάλλονται ως ένα έργο που αγκαλιάζει όλο το έθνος, ανακαλώντας μνήμες ιδιαίτερα από το «ιστορικό ανάλογο» του 1821 (όπως αυτό βέβαια γίνεται αντιληπτό μέσω της προσέγγισης του Γ. Ζεύγου, ο οποίος θα τοποθετηθεί ενάντια στην αντίληψη του Γ. Κορδάτου για τις κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ελληνική επανάσταση).³⁵³ Δίπλα στην πανεθνική σημασία του ένοπλου αγώνα και της θεσμικής πλαισίωσής του, που καθοδηγεί η ΠΕΕΑ, προβάλλεται το αίτημα για βαθιές κοινωνικές αλλαγές που πρέπει να επέλθουν στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι αλλαγές αυτές, αν και δεν κάνουν αναφορά στον κομμουνισμό άμεσα, ωστόσο συμπτυκνώνονται στις διακηρύξεις για τη δημιουργία μιας ελεύθερης λαοκρατούμενης Ελλάδας. Οπωσδήποτε οι συγκαίρινοι άνθρωποι μπορούσαν να συνδύσουν στο μυαλό τους το ΚΚΕ με τη Σοβιετική Ένωση και το κοινωνικό της σύστημα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το ΚΚΕ από την πλευρά του δεν φρόντιζε να καλλιεργεί την αίσθηση του πανεθνικού χαρακτήρα της Αντίστασης, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα την προβολή του πολιτικού του προγράμματος.

Περνώντας στο *Αναγνωστικό της Φυλακής*, θα λέγαμε ότι εδώ διακρίνουμε την προβολή του πατριωτισμού και του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ΕΑΜ, αλλά και την απουσία θρησκευτικών αναφορών. Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Μ. Παπαμαύρος κατά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου δεν θα συμπαραταχθεί με τον Δ. Γληνό, όπως γράφει στον Α. Δελμούζο, εξαιτίας δύο βασικών ζητημάτων: α) της θρησκευτικής αγωγής, β) της αντίληψης του Δ. Γληνού σχετικά με τον ανθρωπισμό και τη σύνδεσή

351. Ο Κ. Σωτηρίου μάλιστα σε άρθρο του στον *Ανταίο* αναφέρει ότι η αναγέννηση της παιδείας μεταξύ άλλων περνά μέσω της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης. Κώστας Σωτηρίου, «Η παιδεία μας σήμερα», *Ανταίος* 1, τχ. 17-18 (1946): 368.

352. Κώστας Σωτηρίου, «Η παιδεία στο 1947», *Ανταίος* 2, τχ. 1 (1/1948): 34.

353. Ο Γ. Ζεύγος θα αναλάβει να καταρρίψει την προσέγγιση του Γ. Κορδάτου για τον κοινωνικό χαρακτήρα της επανάστασης του 1821 και τον πρωταγωνιστικό ρόλο που είχε σε αυτήν η αστική τάξη. Με αυτόν τον τρόπο αναβαθμίζεται στο σχήμα του Γ. Ζεύγου ο ρόλος των αγροτών και μειώνεται αντίστοιχα η συμβολή της αστικής τάξης. Βλ.: Γιάννης Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 21 (Νοέμβριος 1933): 26-34. Βλ. επίσης: Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», στο *Οι αναγνώσεις του 1821 και η αριστερά*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Αθήνα: «Η Αυγή»-Αρχαία Σύγχρονη Κοινωνική Ιστορία, 2014), 15-28.

του με την έννοια του έθνους. Από το σημείο αυτό αντιλαμβανόμαστε τον συγκεκριισμό που προέκυψε όταν ο Μ. Παπαμαύρος υπερβαίνει από τη μία τις απόψεις του από την περίοδο του Μεσοπολέμου και το ΚΚΕ αναπροσαρμόζει την πολιτική του γραμμή (σε σχέση με το 1927) όσον αφορά τον νεοελληνικό πολιτισμό και την εθνική ιστορία.

Σε σχέση με τα δύο αναγνωστικά του Βουνού, το *Αναγνωστικό της Φυλακής* διαφέρει στο γεγονός ότι αποπνέει το αίσθημα της προδοσίας του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα από την πλευρά των Συμμάχων Άγγλων και του ελληνικού αστικού κόσμου. Έτσι, αναφέρεται ότι «ενώ το ΕΑΜ, μπορούσε, με βοήθo το Δημοκρατικό αυτό Στρατό, να τσακίσει και να εξοντώσει τους αντιπάλους του, όχι μόνο δεν το κάνει, μα αντίθετα κηρύσσει τη συμφιλίωση»,³⁵⁴ ενώ ένας φυλακισμένος αγωνιστής διακηρύσσει: «...η συμπεριφορά των Ιταλών απέναντί μου ήταν πολύ καλύτερη από τη συμπεριφορά των Εγγλέζων που ήταν σύμμαχοί μας».³⁵⁵ Το ίδιο κλίμα μπορούμε να διαπιστώσουμε και στα πρώτα μετα-δεκεμβριανά φύλλα του νόμιμου *Ριζοσπάστη*, στα οποία από τη μια καταγγέλλονται οι ακρότητες της χωροφυλακής και της «Χ» και από την άλλη πλευρά διαφαίνεται η διστακτική στάση των Άγγλων έναντι των ακροτήτων της δεξιάς.³⁵⁶

Στο *Αναγνωστικό της Φυλακής* οι αναφορές στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο τονίζουν την «ηρωική» στάση των κομμουνιστών:

όταν ξημέρωσε η 28η του Οκτώβρη, ολόκληρος ο Ελληνικός Λαός βρισκόταν σε πολεμική κίνηση... Συνεπαρμένος από το γράμμα που του είχε στείλει ο συναγωνιστής Ζαχαριάδης μέσα από τη φυλακή, ήταν αποφασισμένος να θυσιαστεί... «Όλη η Ελλάδα! Βράχο με βράχο, καλύβα με καλύβα, να γίνει ένα φρούριο ενάντια στον καταχτητή!» έτσι έγραφε ο Ζαχαριάδης μέσα από τη φυλακή.³⁵⁷

Παράλληλα, η επίσημη κυβέρνηση της χώρας, δηλαδή το καθεστώς Μεταξά, προβάλλεται ως προδοτικό, διεφθαρμένο και ανίκανο να αντισταθεί:

Μα η ανώτερη Διοίκηση του Στρατού μας και η κυβέρνηση πρόδωσαν τον ελληνικό λαό. Άφησαν στο στρατό μας, δηλαδή τα παιδιά του λαού μας, χωρίς πολεμοφόδια, χωρίς ρούχα και χωρίς τροφές απάνω στα χιονισμένα αλβανικά

354. Μιχάλης Παπαμαύρος, *Μεγάλα Χρόνια. Το αναγνωστικό της Φυλακής*, Αθήνα: Κάδμος, 1989), 22.

355. Στο ίδιο, 93.

356. Βλ. ενδεικτικά: Άγνωστος συγγραφέας, «Μοναρχικοί επιτέθηκαν στην Πάτρα κατά του σ. Πορφυρογένη», *Ριζοσπάστης*, 26/5/1945, 2. Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Μοναρχικοί κακουργούν ασύδοτοι. Διασύρουν γυμνές και κουρεύουν γυναίκες», *Ριζοσπάστης*, 26/5/1945, 2. Ακόμα: Άγνωστος συγγραφέας, «Και άλλο θύμα των χιτών τροχιοδρομικός Καζάκος», *Ριζοσπάστης*, 26/5/1945, 2.

357. Παπαμαύρος, *Μεγάλα Χρόνια*, 15.

βουνά... Ακόμα και τα δέματα που έστελνε ο λαός, ποτέ δεν έφταναν στα χέρια των στρατιωτών.³⁵⁸

Η εμπειρία της εαμικής αντίστασης, πρόσφατη ακόμα, προβάλλεται στο αναγνωστικό αυτό του Μ. Παπαμαύρου μαζί με το αίτημα της Ανοικοδόμησης.³⁵⁹ Το ΕΑΜ, όπως αναφέρεται στο Αναγνωστικό,

είναι μια εθνική, πατριωτική ένωση, που ιδρύθηκε για να απελευθερώσει τον ελληνικό λαό από τον ξένο κατακτητή και από τους ντόπιους εκμεταλλευτές του. Οι σκοποί του ΕΑΜ ήταν από την αρχή 3: α) Η επιβίωση του λαού. Δηλαδή να βοηθηθεί το λαό να μην πεθάνει από την πείνα... β) η εθνική απελευθέρωση... γ) η απολύτρωση του λαού από τους εκμεταλλευτές του...³⁶⁰

Μεταξύ των επιτευγμάτων του είναι ότι όρισε τη λαϊκή γλώσσα ως επίσημη γλώσσα του έθνους και έδωσε ψήφο στις γυναίκες. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι η αναφορά αυτή αποτελεί μια από τις λίγες αναφορές στη γυναίκα.

Ωστόσο, όπως αναφέραμε, το *Αναγνωστικό της Φυλακής* έχει ως κεντρικό άξονα τις εμπειρίες των φυλακισμένων και την οργανωμένη ζωή των πολιτικών κρατουμένων. Οι σελίδες του αποπνέουν την εμπειρία των κομμουνιστών από την προπολεμική εποχή στην οργανωμένη διαβίωση μέσα στις φυλακές και την οργάνωση της ψυχαγωγίας και της μόρφωσής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή που γίνεται στο Αναγνωστικό της προετοιμασίας για την Πρωτοχρονιά:

Στα παλιά τα χρόνια, το να 'ταν κανείς φυλακισμένος θεωρούνταν μεγάλη ατυχία. Εμείς μόνο οι αγωνιστές του λαού κατορθώσαμε να κάνουμε τις φυλακές κέντρα ζωής και μόρφωσης... Μα και μέσα στη φυλακή δε μείναμε με σταυρωμένα χέρια. Κάναμε ό,τι μπορούσαμε, για να βγούμε από κει μέσα πιο συνειδητοί αγωνιστές και πιο μορφωμένοι και έτσι να είμαστε πιο ωφέλιμοι στη ζωή του λαού μας... και μ' όλες μας τις απαγορεύσεις, εμείς είχαμε καταφέρει να κάνουμε πάλι τη μόρφωσή μας και την ψυχαγωγία μας... Εκείνο που απ' όλα τα άλλα θα μείνει πιο ζηρηρό στο μυαλό μας, είναι η μέρα της Πρωτοχρονιάς. Από πολλές μέρες πριν

358. Στο ίδιο, 17. Χαρακτηριστικά αποτυπώνεται η θέση της Αριστεράς έναντι του καθεστώτος Μεταξά και του «προδοτικού» του ρόλου στον πόλεμο του 1940 στο έργο του Τ. Βουρνά. Βλ.: Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Πόλεμος 1940-41-κατοχή-εθνική αντίσταση-απελευθέρωση-Δεκέμβριος 1944-Βάρκιζα*, τ. 3 (Αθήνα: Πατάκης, 2002), 11-13.

359. Το ίδιο θα κάνει συνολικότερα η Αριστερά τα πρώτα μετακατοχικά χρόνια, προβάλλοντας τα αιτήματά της για την παιδεία. Χαρακτηριστικά ο Κ. Σωτηρίου γράφει: «Και στα διδαχτικά βιβλία και στη διδασκαλία πρέπει πρώτα απ' όλα να αξιοποιηθεί ο ηρωικός απελευθερωτικός αγώνας του λαού και της νεολαίας». Σωτηρίου, «Η παιδεία μας σήμερα», 368.

360. Παπαμαύρος, *Μεγάλα Χρόνια*, 20.

το Γραφείο της Ομάδας της Φυλακής σκεφτόταν με τι τρόπο να κάμει την ημέρα της Πρωτοχρονιάς πιο ευχάριστη και πιο πανηγυρική για όλους μας... όλες οι «ακτίνες» της φυλακής έπρεπε να φάνε και να ψυχαγωγηθούν μαζί.³⁶¹

Η μόρφωση προβάλλεται ως αναγκαίο προαπαιτούμενο και εφόδιο για την πολιτική συγκρότηση των κομμουνιστών.

Αναφορικά με τη γλώσσα των αναγνωστικών, μπορούμε να σημειώσουμε ότι τα αναγνωστικά του Βουνού, όπως και το *Αναγνωστικό της Φυλακής*, το οποίο συνέγραψε ο Μ. Παπαμαύρος, κάνουν χρήση της δημοτικής γλώσσας, όπως αυτή κανονίστηκε από τον Μ. Τριανταφυλλίδη στη γραμματική του, χωρίς να διστάζουν να συμπεριλάβουν στα κείμενά τους λέξεις λαϊκές ή ιδιωματικές (χαρακτηριστικές των αγροτικών περιοχών της Ελεύθερης Ελλάδας), όπως και λέξεις που έγιναν διάσημες μέσα στις συνθήκες του αγώνα: τηλεβόας, μπλόκο, Γερμανοσολιάς, σύνδεσμος, μηχανοκίνητα κ.λπ., όπως και λέξεις παρμένες από την ομιλούμενη γλώσσα: τσοπάνης, μπενζίνα, γριά-βάβω, τοπωνύμια στη λαϊκή διάλεκτο κ.λπ.³⁶² Έτσι, η γλώσσα τους βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση με το πνεύμα των γλωσσικών αγώνων των περασμένων δεκαετιών, όπου θέμα συζήτησης και κριτικής γίνεται η λέξη στάνη ή δραγάτης.³⁶³ Τώρα εκφράζονται χωρίς δισταγμούς σε απλή γλώσσα οι στόχοι, οι προθέσεις, η καθημερινή ζωή και οι αγώνες των ανθρώπων της Αντίστασης. Σημαντικό επίσης είναι ότι στα αναγνωστικά περιλαμβάνονται κείμενα παρμένα από τον Τύπο την Αντίστασης (*Ριζοσπάστης* κ.ά.). Δίπλα στα παραπάνω, ο Ά. Ελεφάντης σημειώνει για τη «γλώσσα της Αντίστασης»:

Η πολιτική ορολογία του Αγώνα, στρατιωτικής ειδής ως επί το πλείστον και κομμουνιστικής εμπνεύσεως, αλλ' όχι μόνον, είναι τα σκληρά στοιχεία της νέας

361. Στο ίδιο, 56.

362. Ενδεικτικά παραθέτουμε έναν κατάλογο με λέξεις και εκφράσεις που μας δείχνουν τη γλώσσα των αναγνωστικών αυτών. Αψύς, αγρίκησες (*Τα Αετόπουλα*, 15), αετοπουλάδες (στο ίδιο, 18), Γερμανοράλληδες (στο ίδιο, 22), κινητοποιήσεις, δρομάκια, Αγρίνι (στο ίδιο, 23), τηλεβόας (στο ίδιο, 26), δαφνολούλουδα (στο ίδιο, 28), ντουφέκια (στο ίδιο, 29), παλικαράδες, Γερμανοφασίστες (στο ίδιο, 30), ανταρτάκια, έδωκαν (στο ίδιο, 32), τετρακοσαριά, μπλοκάρισμα, σώθηκαν τα πυρομαχικά (στο ίδιο, 34), αγωγιάτης (στο ίδιο, 37), δεν τον μέλει, κακοπαθήσει, διπλοσφραγίζει (στο ίδιο, 38), γδύμνια, θανατικό (στο ίδιο, 39), μισοπεθαμένος, αιματοκυλίσουν, Γερμανοσολιάδες (στο ίδιο, 40), κονάκια, εικονοστάσι (στο ίδιο, 42), αγγόνι, γλήγορα (στο ίδιο, 44), Παπούτσια, σιδερικά, βαμπάκι, μπενζίνα, βάρκα (Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17), αυτόματο όπλο, μάνλιχερ (στο ίδιο, 18), πολυβόλα, γκράδες, μπενζίνες, «τους ξεκάνανε όλους» (στο ίδιο, 19), μπλουγούρι (στο ίδιο, 22), φασιστάδες (στο ίδιο, 25), μήηγι το μαχαίρι (στο ίδιο, 27), βρουχέται, βραγιές (στο ίδιο, 30), φουσατό, φυλάχτρα (στο ίδιο, 31), καρτέρι (στο ίδιο, 32), αφεντάδων, κυράδων (στο ίδιο, 37), σύρε, μπομπότα, ορμήνεψε (στο ίδιο, 38), ο αέρας του μπάτζιζε το πρόσωπο (στο ίδιο, 39), μπαταριά, ντουφεκούσαν στο βρόντο (στο ίδιο, 40), ματοβαμμένη, λευτεριά, γριά-βάβω, σεϊόταν, λυγιόταν (στο ίδιο, 45).

363. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Ο Ψυχάρης και το γλωσσικό ζήτημα* (Αθήνα: Τυπογραφείο Σεργιάδη, 1929), 3.

γλώσσας, όπως η ορολογία μιας νέας επιστήμης, οι έννοιές της, είναι ένα νέο άνοιγμα και εμπλουτισμός της γλώσσας.³⁶⁴

Στο σημείο αυτό πρέπει να θυμίσουμε ότι την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στη Βόρεια Ελλάδα το ΚΚΕ θα ευνοήσει τη σύσταση σχολείων και τη χρήση αναγνωστικών στη σλαβική διάλεκτο των ντόπιων κατοίκων, χωρίς αυτή η διάσταση της αριστερής παιδαγωγικής δράσης να έχει ερευνηθεί διεξοδικά.³⁶⁵

Τα τοπωνύμια επίσης σημειώνονται λαϊκότροπα. Πολλές λέξεις εκφράζουν τη νέα πραγματικότητα του πολέμου, αλλά και την πραγματικότητα της θεσμικής συγκρότησης και της ζωής μέσα στις οργανώσεις του ΕΑΜ. Στο αναγνωστικό *Τα Αετόπουλα* γίνεται μάλιστα αναφορά και στους βλαχόφωνους, οι οποίοι δυσκολεύονται να κατανοήσουν την ελληνική γλώσσα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η Ρ. Ιμβριώτη και στην κατοπινή της αρθρογραφία δεν θα διστάσει να κάνει χρήση ιδιωματισμών της νεοελληνικής από αγροτικές περιοχές της χώρας για να προσδώσει ζωντάνια σε πρόσωπα που παρουσιάζει στην αφήγησή της. Αξίζει να θυμηθούμε ότι την προηγούμενη περίοδο οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί αναγκάστηκαν να σπαταλήσουν αρκετές δυνάμεις για να αντιπαλέψουν τις κατηγορίες των αντιπάλων τους ότι γράφουν σε μια γλώσσα ιδιωματική, τεχνικά κατασκευασμένη, την οποία δεν καταλαβαίνουν όλοι οι Έλληνες.³⁶⁶

4.3 Η παιδαγωγική σημασία των αναγνωστικών – Μια ερμηνευτική προσέγγιση

Σημαντικό στοιχείο των αναγνωστικών είναι και η μεταστροφή που λαμβάνει χώρα στο πλέγμα αξιών που οι συγγραφείς τους εκφράζουν, καθώς μπορούμε να διαπιστώσουμε ιδεολογικές αρχές για τις οποίες έγινε προσπάθεια να προβληθούν μέσω των αναγνωστικών. Οι δημοτικιστές του Μεσοπολέμου, που εμπνέονται από τις αρχές του σχολείου εργασίας, εκκινούν από τις παιδαγωγικές θέσεις των Γερμανών ομολόγων τους, του J. Dewey, αλλά και τις αρχές της ειρηνιστικής παιδείας. Η στράτευση στην Αριστερά και η συγκυρία του πολέμου θα σημάδουν την προσαρμογή και αξιοποίηση των παιδαγωγικών αρχών του σχολείου εργασίας, τόσο στις θεωρητικές αρχές του σοσιαλισμού όσο και στην εαμική ιδεολογία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

364. Άγγελος Ελεφάντης, «Η γλώσσα του Αγώνα (1940-1949)», *Αρχαιοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, τχ. 5 (Μάιος 2003): 103.

365. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία* (Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 2000), 190-193.

366. Ενδεικτικά για τη γλώσσα των αναγνωστικών της μεταρρύθμισης του 1917, βλ.: Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «Το λεξιλόγιο των νέων αναγνωστικών», στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. 5 (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2002), 3-13.

Μερικά βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου και των περιοχών που έλεγχαν οι αντάρτες είναι: η ύπαρξη παραδοσιακών οικογενειακών δομών, η μαθητική διαρροή, η οποία όλη την προηγούμενη περίοδο ήταν υψηλή, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα αστικά κέντρα, η αγροτική κοινότητα με τους σφικτούς κοινωνικούς δεσμούς και τις συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες (οικονομία αυτοκατανάλωσης, μικρός κλήρος γης, ζωοκλοπή, μη εκμηχανισμένη παραγωγή, οικογενειακή εργασία). Η επικέντρωση των εθνικοαπελευθερωτικών προσπαθειών και το άπλωμα της «Ελεύθερης Ελλάδας» στις αγροτικές ημι-ορεινές και ορεινές περιοχές, γεγονός που φέρνει τους πληθυσμούς αυτούς στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τόσο του ΚΚΕ όσο και των σύμμαχων οργανώσεων, αλλά και του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΠΕΕΑ, έχει ως αποτέλεσμα την έντονη παρουσία της αγροτικής ορεινής Ελλάδας στα αναγνωστικά.³⁶⁷

Η συνολική αξιολόγηση των αναγνωστικών πιστεύουμε ότι οφείλει να λάβει υπόψη και τους δύο άλλους σημαντικούς πόλους της εκπαιδευτικής πραγματικότητας: τον δάσκαλο και τον μαθητή. Σημαντικός παράγοντας για αξιολόγηση κάθε εκπαιδευτικής πραγματικότητας αποτελεί το εκπαιδευτικό προσωπικό, όπως αυτό διαμορφώνεται όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι δάσκαλοι και το συνδικαλιστικό τους όργανο, η ΔΟΕ, βρίσκονται από τις αρχές της περιόδου του Μεσοπολέμου σε στενή σύνδεση με τις προοδευτικές και αριστερές ιδέες, ενώ οι εκπαιδευτικοί συνολικά, ουσιαστικά χωρίς αντικείμενο εργασίας μέσα στην περίοδο της Κατοχής, θα στραφούν προς το ΕΑΜ και θα αναπτύξουν συλλογική δράση στο πλαίσιο ευρύτερων οργανώσεων. Στην ύπαιθρο, οι δάσκαλοι και οι καθηγητές θα συμμετέχουν προνομιακά σε σχέση με άλλες κατηγορίες εργαζομένων στην Αντίσταση. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στις πόλεις οι εκπαιδευτικοί θα συμμετέχουν στην Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή, η οποία προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα επισιτιστικά αιτήματα και τις ανάγκες των δημοσίων υπαλλήλων. Από την άλλη πλευρά, από το φθινόπωρο του 1943 στην ύπαιθρο θα οργανωθούν σύλλογοι δασκάλων και καθηγητών με προοπτική τον αγώνα για την απελευθέρωση. Το αδύνατο κατοχικό κράτος, που στα μάτια των υπαλλήλων αποτελεί ένα δοσιλογικό καθεστώς, που αδυνατεί να καλύψει τις στοιχειώδεις ανάγκες των δημοσίων υπαλλήλων, θα έχει ως συνέπεια την απονομιμοποίησή του στα μάτια των τελευταίων,³⁶⁸ ενώ ο Ά. Ελεφάντης εκτιμά ότι το 32% των καπετάνιων του ΕΛΑΣ ήταν δάσκαλοι.³⁶⁹

Όπως είναι γνωστό, η λεγόμενη «Ελεύθερη Ελλάδα» συμπεριέλαβε εκείνο το ορεινό κομμάτι της χώρας που το χαρακτήριζε η οικονομική καθυστέρηση και υπανάπτυξη. Το εκπαιδευτικό έργο του ΕΑΜ, όπως προαναφέρθηκε, έλαβε χώρα σε εκείνες τις περιοχές όπου κυριαρχούσαν η αγροτική και η κτηνοτροφική παραγωγή. Ο αγροτικός και κτηνοτροφικός κλάδος χαρακτηρίζονται από τον μικρό κλήρο, την αυτοκατανάλωση,

367. Για τον χαρακτήρα των ορεινών περιοχών της χώρας σε συνάρτηση με το εαμικό κίνημα, βλ.: Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, 77-93.

368. Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση* (Αθήνα: Πολίτης, 1993), 30-45.

369. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, 60.

την έλλειψη εκμηχάνισης, τις πολλές επιβιώσεις του παρελθόντος. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες και προπολεμικά το σχολείο χαρακτηριζόταν από υψηλή μαθητική διαρροή, επικρατούσαν οι φυσικές παιδαγωγικές κοινότητες μάλλον (με την εκπαίδευση των νέων μελών της κοινωνίας στο πλαίσιο της κοινότητας και της οικογένειας),³⁷⁰ παρά το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα. Τα αναγνωστικά βρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτή την πραγματικότητα της ζωής των παιδιών της Κατοχής. Η μέριμνα ώστε το περιεχόμενο των αναγνωστικών να βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις βιωματικές εμπειρίες του παιδιού διαφαίνεται και στα αναγνωστικά τα οποία ο Μ. Παπαμαύρος συνέγραψε την περίοδο του Μεσοπολέμου.³⁷¹

Συμπληρωματικά προς τα παραπάνω, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας τον πόλο του Κομμουνιστικού Κόμματος (ως συντονιστή και διαμορφωτή της νέας πολιτικής πραγματικότητας, που διαμορφώθηκε στα ανταρτοκρατούμενα εδάφη) και τον διακηρυγμένο του στόχο να οργανώσει και να κατευθύνει τη δράση των μαζών. Πάνω σε αυτές τις γενικές γραμμές, θα ευνοήσει και θα καταφέρει να αναπτύξει έναν μεγάλο οργανωτικό ιστό τα χρόνια της Κατοχής που θα φτάσει τα 400.000 περίπου μέλη. Η οργάνωση της νεολαίας θα λάβει ανάλογες διαστάσεις μέσω των οργανώσεων νέων και φοιτητών και με την ενεργή συμμετοχή σε μορφές κοινωνικών και απελευθερωτικών αγώνων, πολιτιστικής έκφρασης, εκδοτικών προσπαθειών.³⁷²

Για την κατανόηση του πλαισίου στο οποίο υλοποιείται η εκπαιδευτική πολιτική της Κυβέρνησης του Βουνού, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας κάποιες παρατηρήσεις. Πρώτον, η οικοδόμηση του εαμικού μπλοκ στηρίχθηκε πρωτίστως στα κοινωνικά δίκτυα αναζήτησης και εξασφάλισης των αναγκαίων τροφίμων, που σήμαινε την πλατιά οργάνωση του πληθυσμού σε πολυποικίλες οργανώσεις, επαγγελματικές, αλληλοβοήθειας, νεανικές, παιδικές κ.λπ.³⁷³ Δεύτερον, οι περιοχές στις οποίες ασκούσε τον έλεγχο του το ΕΑΜ περιλάμβαναν κατά κύριο λόγο καθυστερημένα χωριά, με κυρίαρχη την παραδοσιακή δομή της κοινότητας και της οικογένειας και σφιχτές κοινοτικές σχέσεις, γεγονός που σήμαινε την ευρεία συμμετοχή των παιδιών τόσο στις παραγωγικές δραστηριότητες της οικογένειας όσο και στην κοινωνική ζωή.

Υπό αυτή την έννοια, τα αναγνωστικά δεν περιγράφουν κυρίως μια ιδεατή κατάσταση, επιθυμητή για την ηγεσία του ΕΑΜ, αλλά μάλλον μια πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μέσα στις ανάγκες της ζωής και της επιβίωσης της Κατοχής. Από αυτή την άποψη, το υλικό που περιλαμβάνουν τα αναγνωστικά βρίσκεται σε στενή συνάφεια

370. Παναγιώτης Δ. Ξωχέλλης, *Παιδαγωγική του σχολείου* (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 2002), 11-12.

371. Βλ., για παράδειγμα, τα αναγνωστικά: Μιχάλης Παπαμαύρος, *Η νέα πατρίδα: Αναγνωστικό της Δ' Δημοτικού* (Αθήνα: Γ'. Σιδέρης, 1927). Του ίδιου, *Ο προστάτης του σπιτιού: Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού* (Αθήνα: Τυπ. Δημητράκου, 1927).

372. Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945). Καταγραφή*, τ. 1 (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1987).

373. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, 49-50.

και σύνδεση με τα κείμενα τα οποία παράγονται από τη δράση της ΕΠΟΝ. Οι αναφορές των επιμέρους τοπικών οργανώσεων προς το Κεντρικό Συμβούλιο της ΕΠΟΝ, στο οποίο, όπως γνωρίζουμε, συμμετείχαν οι συγγραφείς των αναγνωστικών, περιλαμβάνουν πλούσιο υλικό από τη δράση και τα πεπραγμένα των επιμέρους τοπικών οργανώσεων, τα οποία βρίσκονται σε στενή νοηματική συνάφεια με τα κείμενα των αναγνωστικών. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το υλικό αυτό αποτελεί ό,τι πιο άμεσο είχαν στην κατοχή τους οι συγγραφείς των αναγνωστικών για την πραγματοποίηση της συγγραφής. Τα παραπάνω είναι ενδεικτικά των νέων δεσμών που δημιουργήθηκαν μεταξύ των μαθητών, των οργανώσεων των νέων, των τοπικών κοινωνιών με τους φορείς του παιδαγωγικού στοχασμού στο νέο πλαίσιο της οργάνωσης των μαζών που προώθησε και επέβαλε το ΕΑΜ. Ανάλογες μαρτυρίες έχουμε και για τη συγγραφή του *Αναγνωστικού της Φυλακής* του Μ. Παπαμαύρου. Έτσι, ο Σπ. Μήλας, συγκρατούμενος και μαθητής του Μ. Παπαμαύρου, μας πληροφορεί ότι ο παιδαγωγός ζήτησε από τους συγκρατούμενούς του «να του υπαγορεύουν ό,τι θυμούνται από δημοτικά τραγούδια, παραδόσεις κ.λπ., ή και να γράψουν οι ίδιοι κάτι που νομίζουν πως θα βοηθήσει το βιβλίο να γίνει καλύτερο».³⁷⁴

Φυσικά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι μια επιστημονική προσέγγιση της περιόδου δεν μπορεί να παραβλέψει τους διακηρυγμένους ή σιωπηρούς μηχανισμούς και την προσπάθεια ιδεολογικής χειραγώγησης και υλικής βίας που συνεπάγεται το εαμικό εγχείρημα. Πολλές αναφορές ως προς αυτό βρίσκουμε ενδεικτικά στον τρόπο με τον οποίο οι ένοπλες αντάρτικες ομάδες οργάνωσαν τις ανταλλαγές τους με τα χωριά: έναντι της προστασίας, της οικοδόμησης θεσμών αυτοδιοίκησης, λάμβαναν μέρος της υλικής παραγωγής του χωριού, γεγονός που οπωσδήποτε δημιουργεί αντιπαλότητες και πίεση.³⁷⁵ Ωστόσο, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι η βία δεν αποτελεί το ερμηνετικό κλειδί για την κυριαρχία του ΕΑΜ. Όπως σημειώνει ο Π. Βόγλης, «οι τοπικές κοινωνίες (ή άλλες κοινωνικές συσσωματώσεις) δεν είναι απλώς παθητικοί αποδέκτες της μιας ή της άλλης κυριαρχίας, αλλά μπορούν να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να δραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο».³⁷⁶

Συμπληρωματικά προς τα παραπάνω, πρέπει να τονίσουμε ότι τόσο η κομμουνιστική Αριστερά όσο και η ριζοσπαστική Δεξιά του Μεσοπολέμου θα προσπαθήσουν να δημιουργήσουν νέες συναρθρώσεις και δεσμούς μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων και των μαζών υπέρ του κράτους ή κατά του κράτους, με μαζικές οργανώσεις και μεγάλους κομματικούς μηχανισμούς. Σε αυτό το πλαίσιο και περιορίζοντας την αναφορά μας στην ελληνική περίπτωση, αναφέρουμε τόσο το καθεστώς της 4ης Αυγούστου (ή ομάδες όπως οι Χαλυβδόκρανοι, για παράδειγμα) όσο και την κομμουνιστική Αριστερά

374. Σακελλαρίου, *Μιχάλης Παπαμαύρος*, 139.

375. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 1 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2000), 544.

376. Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010), 79.

του Μεσοπολέμου, φορείς και οι δύο του μοντερνισμού στην ελληνική κοινωνία, καθώς και τις δυνάμεις του ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής, οι οποίες θα οικοδομήσουν στον χώρο της νεολαίας θεσμούς και οργανώσεις που υπερβαίνουν κατά πολύ τους στόχους της αγωγής όπως αρθρώνονται από το φιλελεύθερο σχολείο.³⁷⁷ Οι ρόλοι του πολίτη-στρατιώτη και της μητέρας-συζύγου τώρα εμπλουτίζονται για να συμπεριλάβουν την ενεργό συμμετοχή των μαζών στους πολιτικούς αγώνες μέσα από οργανωτικά σχήματα που αρχίζουν από τοπικό ή στενά επαγγελματικό επίπεδο και εκτείνονται σε πανεθνική δικτύωση και κεντρική κλιμάκωση. Ειδικά η γυναίκα, περιορισμένη στον ρόλο της μητέρας και της συζύγου, όπως αρθρώνεται στο πλαίσιο μιας επιτυχούς βιοπολιτικής, τώρα αποκτά νέους ρόλους στη δημόσια σφαίρα, όπως αυτόν της οργανωμένης στην ΕΟΝ ή την ΕΠΟΝ, που συμμετέχει, όπως στην περίοδο της Κατοχής, ακόμα και στην ένοπλη πάλη. Άλλωστε, η ΕΟΝ από τα χρόνια του Μεταξά θα συμβάλει ώστε η ελληνική κοινωνία να «εθιστεί» στη μαζική παρουσία των νεαρών κοριτσιών στη δημόσια σφαίρα στο πλαίσιο ενός θεσμού με καθαρά πολιτικούς προσανατολισμούς.³⁷⁸

Αν και τα δύο αναγνωστικά του Βουνού έχουν χαρακτηριστεί ως προπαγανδιστικά κείμενα ή και ως κομμουνιστική προπαγάνδα ακόμα και από σύγχρονα έργα της Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, όπως το κατά τα άλλα εμπεριστατωμένο έργο της Σ. Μαρτίνου-Κανάκη για τον Μ. Παπαμαύρο, με τίτλο *Το κίνημα της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*,³⁷⁹ ωστόσο πιστεύουμε ότι μια τέτοια αξιολόγηση και τοποθέτηση των δύο αναγνωστικών συσκοτίζει και παρερμηνεύει την πραγματική πρόθεση των συγγραφέων και δεν βοηθάει στην επιστημονική προσέγγιση του παιδαγωγικού περιεχομένου τους, αλλά και του συνολικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος της κυβέρνησης του Βουνού. Με τα παραπάνω, δεν εννοούμε φυσικά ότι τα δύο κείμενα είναι ιδεολογικά ουδέτερα ή αποφορτισμένα και βέβαια στο σημείο αυτό είναι, θεωρούμε, περιττό να τονίσουμε ότι ιδεολογικά ουδέτερα κείμενα ή αναγνωστικά μάλλον δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα. Πιστεύουμε ότι η ορθή τοποθέτηση και αξιολόγηση των δύο αναγνωστικών περνούν μέσω της μελέτης των εξελίξεων και των ανατροπών που λαμβάνουν χώρα στη σκέψη και στον πολιτικό προσανατολισμό των παιδαγωγών που τα συνέγραψαν και αποτελούν δείγμα εξέλιξης της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης από τον Μεσοπόλεμο ως το τέλος της Κατοχής. Τα δύο αναγνωστικά, απέχοντας από το να είναι προπαγανδιστικά κείμενα με την τρέχουσα σημασία του όρου, αποτελούν ιδιαίζουσες προσπάθειες εφαρμογής των

377. Βλ. ενδεικτικά: Αντώνης Λιάκος, *Η Εμφάνιση των νεανικών Οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης* (Αθήνα: Λωτός, 1988).

378. Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της αντίστασης: Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1994), 83-92. Βλ. επίσης: Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, οικονομία διωγμός Εβραίων», 95-97.

379. Μαρτίνου-Κανάκη, *Το κίνημα της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*.

παιδαγωγικών αρχών του σχολείου εργασίας, τις οποίες οι Έλληνες δημοτικιστές και προοδευτικοί παιδαγωγοί αποδέχονταν από την εποχή του Μεσοπολέμου, ενώ εντάσσονται σε ένα άλλο πολιτικό πλαίσιο που συνοδεύεται από την αλλαγή της πολιτικής αφετηρίας αυτών που τα συγγράφουν.³⁸⁰

Πρέπει επίσης να διευκρινίσουμε την ιδεολογική υφή του εαμικού μπλοκ, ώστε να γίνει κατανοητό το πλέγμα αξιών και προτάσεων που υιοθέτησε ο κόσμος του ΕΑΜ, αλλά και οι στόχοι των εκπαιδευτικών του προτάσεων. Η ιστορική εξέταση του ΕΑΜ ως φαινομένου και ως συνασπισμού εξουσίας που οικοδομήθηκε την περίοδο της Κατοχής πιστεύουμε ότι καταδεικνύει πως το ΕΑΜ απέχει πολύ από το να μπορεί να χαρακτηριστεί ως καθαρά κομμουνιστικό, εκφραζόμενο περισσότερο μέσω μιας εθνικο-απελευθερωτικής και λαϊκής φρασεολογίας παρά μιας ταξικής/προλεταριακής. Επιπλέον, το ΕΑΜ αποτέλεσε συνασπισμό δυνάμεων που περιλάμβανε κόμματα και οργανώσεις μη κομμουνιστικής αναφοράς για τα οποία, όπως γίνεται φανερό και από τα γραπτά των κομμουνιστών της εποχής, υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα και φόβος να κρατηθούν εντός του συνασπισμού του ΕΑΜ.³⁸¹ Από την άλλη, ήδη στη λογική των κομμουνιστών της εποχής γίνεται μια αναφορά στον ρόλο εκείνης της μερίδας της αστικής τάξης που δεν σχετίζεται με τα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα και το πλέγμα των δεσμών με το ξένο κεφάλαιο και η οποία κατά τη λογική της ηγεσίας του ΕΑΜ θα συνεχίσει να αποτελεί σύμμαχο και μετά την απελευθέρωση. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, επίσης, την έντονη φρασεολογία της εποχής που κάνει λόγο για ένα νέο '21,³⁸² αξιοποιώντας την εθνική μάλλον ιδεολογία, παρά μια καθαρά ταξική (φυσικά χωρίς να λησμονούμε ότι μια μαρξιστική ανάγνωση του 1821 θα έχει λάβει χώρα αρκετό καιρό πριν).³⁸³

Παρά την ύπαρξη αυστηρών και ισχυρών μηχανισμών ελέγχου και καθοδήγησης από τα στελέχη των κομμουνιστικών κομμάτων, είναι δύσκολο, πιστεύουμε, να υποστηρίξουμε το γεγονός ότι οι παιδαγωγοί που συμμετείχαν στη συγγραφή των αναγνωστικών και ειδικά οι αναγνωρισμένοι από τον Μεσοπόλεμο, όπως η Ρ. Ιμβριώτη και ο Μ. Παπαμαύρος, ανέλαβαν ένα παιδαγωγικό εγχείρημα καθαρά προπαγανδιστικού περιεχομένου. Χαρακτηριστικά, η Ρ. Ιμβριώτη αναφέρει ότι τα αναγνωστικά *Τα Αετόπουλα* και *Ελεύθερη Ελλάδα* τα κατηγόρησε δριμύτατα ο παιδαγωγός Α. Δελμούζος. Τα είπε εγκληματικά.

380. Παπαμαύρος, *Η Διδακτική του Σχολείου Εργασίας*, 207. Βλ. επίσης: Ρόζα Ιμβριώτη, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εν Γερμανία», *Δελτίον ΟΛΜΕ*, αρ. φ. 56 (1930): 130-132, αρ. φ. 57 (1931): 189-197, αρ. φ. 59 (1931): 323-329, αρ. φ. 60-61 (1931): 376-384.

381. Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε: Ο λαός προχωρεί. Η ηγεσία κλονίζεται*, τ. 3 (Αθήνα: Δωρικός, 1982), 265-278.

382. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κείμενο «Ακριβώς όπως το 21», το οποίο φέρει την υπογραφή της ΠΕΕΑ και βρίσκεται στο αναγνωστικό *Τα Αετόπουλα. Τα Αετόπουλα*, 62-63.

383. Παράδειγμα αποτελεί το έργο του Γ. Κορδάτου, βλ.: Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Γ. Ι. Βασιλείου, 1924).

Η διάλεξή του αυτή έγινε σε στιγμές άγριου διωγμού. Η απάντησή μου και σήμερα είναι: έχω την πεποίθηση ότι τέτοιο μόνο αναγνωστικό μπορούσε να γραφεί τις ώρες του αγώνα που έκανε ο λαός για τη λευτεριά και τη δημοκρατία. Δεν είναι βέβαια το βιβλίο με τα μέτρα της καθιερωμένης παιδαγωγικής, όμως είναι κομμένο και ραμμένο με όλο το λαό για τη λευτεριά και τη δημοκρατία.³⁸⁴

Οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί που πρωταγωνιστούν στις προσπάθειες για γλωσσικο-παιδευτική μεταρρύθμιση τη δεκαετία του 1910 φαίνεται να παραβλέπουν το γεγονός ότι και τότε τα αναγνωστικά βιβλία που προσπάθησαν να εισαγάγουν στην εκπαίδευση αποτέλεσαν μια ρήξη με τη λογική των προηγούμενων αναγνωστικών. Για παράδειγμα, το αναγνωστικό *Τα ψηλά βουνά* στην πρώτη του έκδοση δεν περιείχε καμιά θρησκευτική αναφορά, ενώ μόνο στη δεύτερη έκδοσή του, λόγω των αντιδράσεων, προστέθηκαν αναφορές στη θρησκεία. Μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Χ. Αθανασιάδη για το αναγνωστικό αυτό είναι ότι:

Παρ' ότι το αναγνωστικό εξυμνεί τη φύση, το πράττει από την οπτική του αστικού ορθολογισμού. Η πόλη εξέρχεται στην ύπαιθρο όχι για να αναβαπτιστεί στα «αμόλυντα» νερά της, αλλά για να την εμβολιάσει πολλαπλά: γλωσσικά, πολιτισμικά, θεσμικά.³⁸⁵

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τα αναγνωστικά του Βουνού, καθώς η πόλη (αυτή τη φορά με τη μορφή των κηρυγμάτων του σοσιαλισμού) έρχεται εξ ανάγκης να κατακτήσει την ύπαιθρο. Το ενδιαφέρον είναι να δούμε τους αντίστοιχους στόχους της αναμορφωτικής προσπάθειας των φιλελεύθερων του 1917 σε σχέση με τους αναμορφωτικούς στόχους της Αριστεράς. Παράλληλα κινούνται οι δύο περιπτώσεις αναγνωστικών και αναφορικά με τον πατριωτισμό τον οποίο προτάσσουν, καθώς και οι δύο περιπτώσεις απομακρύνονται από ένα είδος επιθετικού εθνικισμού.

Τα αναγνωστικά αυτά αποτέλεσαν μια προσπάθεια των παιδαγωγών του ΕΑΜ για αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης. Μπορούμε να πούμε ότι τόσο τα αναγνωστικά του Βουνού όσο και τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917 σηματοδοτούν ρήξεις με αυτό που επικρατούσε στην ελληνική εκπαίδευση. Τόσο στη μία περίπτωση όσο και στην άλλη γίνεται αξιοποίηση των καθημερινών εμπειριών του παιδιού. Το ιδιαίτερο στοιχείο των αναγνωστικών του Βουνού είναι ότι εντάσσουν στο περιεχόμενό τους ως κομμάτι της άμεσης παιδικής εμπειρίας και γεγονότα από την Εθνική Αντίσταση.

384. Ιμβριώτη, «Δύο αναγνωστικά της Αντιστασιακής Παιδείας», 472.

385. Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015), 212, 219.

Αναφορικά με την τύχη τους, αυτά κατέληξαν στην πυρά στα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια. Ελάχιστα ήταν τα αντίτυπα που σώθηκαν.³⁸⁶

Τελικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα δύο αναγνωστικά αποτελούν έκφραση χαρακτηριστική της ιδιαίτερης πορείας ανάπτυξης και συγκρότησης της αριστερής εκπαιδευτικής πρότασης στη χώρα μας από την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως αυτή βρίσκει τρόπο έκφρασης και εφαρμογής μέσα στις συνθήκες της Κατοχής, της Αντίστασης και της εδραίωσης των ανταρτών στα ορεινά εδάφη της χώρας. Πολλές από τις αρχές του σχολείου εργασίας, όπως υιοθετήθηκαν και αναπτύχθηκαν σε συνύφανση με τον δημοτικισμό της εποχής του Μεσοπολέμου, βρίσκονται στη λογική των αναγνωστικών: η ανάγκη για μια παιδοκεντρική διδασκαλία, που έχει ως σημείο αναφοράς τις βιωματικές εμπειρίες του παιδιού, η χρήση της μητρικής γλώσσας, η διαφοροποίηση της ύλης ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες (στα αναγνωστικά, αυτό γίνεται με τη συμπερίληψη κειμένων που αντανακλούν τόσο το αστικό πλαίσιο ζωής όσο και το αγροτικό),³⁸⁷ η αξιολόγηση της μαθητικής κοινότητας (που κατά τον J. Dewey αποτελεί την εμβρυϊκή κοινοτική ζωή, η οποία ετοιμάζει το παιδί για την ένταξή του στη μεγάλη κοινότητα, την κοινωνία,³⁸⁸ και η οποία τώρα μάλλον αντανακλάται στις τοπικές ομάδες των Αετόπουλων).³⁸⁹

Η μελέτη των αναγνωστικών αυτών δεν μπορεί να παραβλέψει ότι ειδικά για την παιδική ηλικία περιλαμβάνει τη μέριμνα για την καλλιέργεια του θεάτρου, της ποίησης και τη μουσικής, όπως αυτά εκφράστηκαν από δημιουργούς όπως ο Β. Ρώτας, ο Ν. Ακίλογλου κ.ά. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα το βιβλίο του Χ. Σακελλαρίου *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση*,³⁹⁰ στο οποίο, παρά τις όποιες ιδεολογικές προκαταλήψεις του συγγραφέα και τον υποκειμενικό του χαρακτήρα, η παιδεία της περιόδου εξετάζεται και από αυτή τη συνολική προοπτική.

Πίσω από τα αναγνωστικά, μπορούμε να αναγνώσουμε τους νέους πολιτικούς ρόλους, που γίνεται προσπάθεια να οικοδομηθούν και να εκφράσουν οι δυνάμεις του ΕΑΜ. Ο πολίτης που περιγράφεται στο πλαίσιο αυτό είναι ο πολίτης που συμμετέχει στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης και στο ευρύτερο διοικητικό και στρατιωτικό πλέγμα που οικοδόμησε το ΕΑΜ. Η γυναίκα, όπως μας παρουσιάζεται, είναι και αυτή ενεργό πολιτικό υποκείμενο και προβάλλεται ο ρόλος της δίπλα στον άντρα, ως ρόλος ισότιμος,

386. Χαρίτος, «Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας», 123. Βλ. επίσης: *Τα Αετόπουλα*, 8-9.

387. Το περιεχόμενο αυτό το εντοπίζουμε στους παρακάτω τίτλους από το αναγνωστικό *Τα Αετόπουλα*: «Η μάχη τα σοδειάς», «Ο αγωγιάτης», «Το μαστορόπουλο», «Είναι φτωχή η γη μας», «Το χωριό», «Μέσα στο τρένο». *Τα Αετόπουλα*, 32, 37-38, 91, 95, 110. Βλ. επίσης: Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 87-92.

388. Hermann Rohrs, *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, μτφρ. Κωνσταντίνος Ζ. Δεληκωσταντής και Σήφης Μπουζάκης (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1990), 51.

389. Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι στα αναγνωστικά που αναφέρονται στον τρόπο οργάνωσης της ζωής των Αετόπουλων και στις υποχρεώσεις τους: «Η φωλιά των Αετόπουλων», «Η ιστορία των Αετόπουλων», «Τ' Αετόπουλα», «Τι πρέπει να κάνει ένα σωστό αετόπουλο», «Η ζωή των Αετόπουλων της Καρδίτσας», «Το Αετόπουλο». *Τα Αετόπουλα*, 18, 19-21, 22-23, 72-73. Βλ. επίσης: Παπαμαύρος, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 37-42.

390. Σακελλαρίου, *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση*.

χωρίς περαιτέρω τονισμό των έμφυλων διακρίσεων. Από αυτή την άποψη, είναι ενδιαφέρον να εντάξουμε τη μελέτη των αναγνωστικών του Βουνού, καθώς και τη συνολική εκπαιδευτική πρόταση του ΕΑΜ στην ευρύτερη προσέγγιση της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και του σχολείου εργασίας στην Ελλάδα.

Η μεγάλη μετατόπιση που λαμβάνει χώρα είναι η αναγνώριση των έκτακτων συνθηκών και η θετική αξιολόγηση των πολεμικών εμπειριών της Αντίστασης. Η μετάβαση σε αυτή την περίπτωση από την ειρηνιστική παιδαγωγική, που ενέπνευσε τους Έλληνες παιδαγωγούς τον Μεσοπόλεμο, στην εξύμνηση των πολεμικών κατορθωμάτων της Αντίστασης είναι όντως μεγάλη. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι από μια άποψη οι εμπειρίες των παιδιών της Κατοχής δεν απέχουν από τις θεματικές των αναγνωστικών και μάλλον προσπαθούν να εφαρμόσουν τις παιδαγωγικές αρχές του σχολείου εργασίας μέσα σε ιδιαίτσες συνθήκες. Άλλωστε, στα μεταπολεμικά αναγνωστικά τόσο της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας όσο και των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων η εξιστόρηση πολεμικών γεγονότων θα μειωθεί κατά πολύ, ενώ παράλληλα θα κυριαρχεί το σχήμα της συναδέλφωσης μεταξύ των λαών.

Το *Αναγνωστικό της Φυλακής* του Μ. Παπαμαύρου, το μόνο που διασώθηκε από το σύνολο του εκπαιδευτικού υλικού που συνέγραψε μέσα στη φυλακή, σε σχέση με τα αναγνωστικά του Βουνού, που γράφτηκαν μέσα στο κλίμα ευφορίας που προκαλούσε η επικείμενη απελευθέρωση, αποπνέει τα αισθήματα της ήττας και της πικρίας του κόσμου του ΕΑΜ. Γραμμένο πάνω στην όξυνση του εμφυλίου πολέμου, φαίνεται να αντανακλά τις αντιφάσεις της ευρύτερης πολιτικής της Αριστεράς, που από τη μία οδηγείται προς την κλιμάκωση του εμφυλίου πολέμου, ενώ ακόμα από την άλλη διακηρύσσει την αξία της Εθνικής Ενότητας.³⁹¹

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι το περιεχόμενο του αναγνωστικού αυτού παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με άλλα κείμενα μεταγενέστερα, όπως απομνημονεύματα πρώην πολιτικών εξορίστων και φυλακισμένων, που διηγούνται τη ζωή και τις μορφωτικές δραστηριότητες στους τόπους εξορίας και στις φυλακές: η οργάνωση των μαθητών με μυστικό και συνωμοτικό τρόπο, η εκπαίδευση ενηλίκων, οι απαγορεύσεις κ.λπ. Μπορούμε να πούμε ότι ο Μ. Παπαμαύρος με το αναγνωστικό αυτό αξιοποίησε πλήρως τα βιώματα και τις εμπειρίες της φυλακής για παιδαγωγικούς σκοπούς.

Σε αυτό το σημείο θεωρούμε ότι είναι ενδιαφέρουσα η σύγκριση των αναγνωστικών που επεξεργάστηκαν οι μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί το 1917 και των αναγνωστικών που επεξεργάστηκαν οι μεταρρυθμιστές τη δεκαετία του 1940. Στις δύο αυτές περιπτώσεις τα αναγνωστικά έτυχαν έντονης κριτικής από το αντίπαλο στρατόπεδο, ενώ στη συνέχεια κατέληξαν στην απόσυρση. Χωρίς να αμφισβητούν βασικές παραδοχές του εθνικιστικού λόγου, κατηγορήθηκαν και οι δύο προσπάθειες ως προδοτικές και καταστροφικές.

391. Βλ. ενδεικτικά: Νίκος Ζαχαριάδης, «Ελλάδα και Αγγλία», *Ριζοσπάστης*, 5/6/1945, 1. Βλ. επίσης: Άγνωστος συγγραφέας, «Συνήλθε η Β' Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ. Η κατάσταση στην Ελλάδα. Τα προβλήματα του δημοκρατικού αγώνα και τα καθήκοντα του ΚΚΕ», *Ριζοσπάστης*, 17/2/1946, 1.

Τα αναγνωστικά του 1917 γράφτηκαν σε μια περίοδο πολεμικής εξόρμησης της χώρας από τη μία πλευρά και έντονης εσωτερικής αναταραχής από την άλλη, καθώς κορυφώνεται η σύγκρουση βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Τα αναγνωστικά του Βουνού εκφράζουν το πνεύμα της Εθνικής Αντίστασης (με όλες τις διακηρύξεις του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ περί Εθνικής Ενότητας), αλλά σε ένα κλίμα όπου τα αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα της χώρας βρίσκονται σε οξεία αντιπαλότητα. Στα αναγνωστικά του Βουνού οι αναφορές στον ένοπλο αγώνα κατά του ξένου κατακτητή (κυρίαρχα των Γερμανών, καθώς την εποχή της συγγραφής των αναγνωστικών ήδη έχει αποσυρθεί η Ιταλία από τον πόλεμο), αλλά και των Ελλήνων συνεργατών τους είναι έντονες και αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι της ύλης.

Στις δύο περιπτώσεις βλέπουμε να γίνεται προσπάθεια να εφαρμοστούν οι παιδαγωγικές αρχές του σχολείου εργασίας. Στα αναγνωστικά του 1917 για πρώτη φορά μπαίνει η δημοτική γλώσσα και αξιοποιούνται οι εμπειρίες της παιδικής ηλικίας για παιδαγωγικούς σκοπούς. Ο Δ. Γληνός, ως Α. Γαβριήλ στο έργο του *Οι χοίροι ιūζουσιν, τα χοιρίδια κοϊζουσιν, οι όφεις ιūζουσιν*,³⁹² εξέφρασε με γλαφυρό τρόπο τα ζητούμενα και τα θέματα που απασχόλησαν τότε τους μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς, ώστε να προσφέρουν ένα αναγνωστικό προσιτό και εύληπτο για τα παιδιά.

Αξιοσημείωτη θεματική που προσφέρεται για συγκρίσεις μεταξύ των αναγνωστικών των αριστερών παιδαγωγών και των αναγνωστικών της μεταρρύθμισης του 1917 είναι η παρουσίαση της κοινότητας των παιδιών. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η παρουσίαση της μαθητικής κοινότητας είναι ένα θέμα στο οποίο διαφοροποιούνται οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί από τους αριστερούς. Η σχολική κοινότητα στα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917 έχει προβληθεί ως πρότυπο. Με αυτόν τον τρόπο προσφέρονται στα παιδιά ιστορίες όπου περιγράφεται, για παράδειγμα, μια τάξη μαθητών να διαβεί στο βουνό, φροντίζοντας για τους όρους συντήρησής της κατασκευάζοντας αντικείμενα, εξασφαλίζοντας την τροφή τους, μαθαίνοντας τον κόσμο που τους περιβάλλει, γνωρίζοντας τις συνήθειες των ντόπιων κατοίκων, κάνοντας υπολογισμούς για το σιτάρι ή το αλεύρι που θα προμηθευτούν ή θα αλέσουν.³⁹³ Μπορούμε να πούμε ότι προβάλλουν με έναν θελκτικό για τα παιδιά τρόπο, που εξάπτει το ενδιαφέρον τους, διάφορες πληροφορίες που εξυπηρετούν την αρχή της ενιαίας συγκεντρωτικής διδασκαλίας, καθώς όλες οι δράσεις των παιδιών προσφέρονται για προσέγγιση από διάφορα γνωστικά αντικείμενα (τα εξοχικά σχολεία της Γερμανίας λίγο απέχουν από μια τέτοια περιγραφή

392. Δημήτρης Γληνός, *Οι χοίροι ιūζουσιν, τα χοιρίδια κοϊζουσιν, οι όφεις ιūζουσιν* (Αλφαβητάριον Παπαμάρκου) (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995).

393. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Τα ψηλά βουνά. Αναγνωστικό της Γ΄ Δημοτικού* (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Δημητράκου, 1929). Χαρακτηριστική είναι η έκταση της επίθεσης που δέχτηκαν τα αναγνωστικά του 1917 στην Έκθεση της Επιτροπείας. Βλ.: Σπυρίδων Κ. Σακελλαρόπουλος κ.ά., *Έκθεσις της επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων* (Αθήνα: Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοτικής Εκπαιδύσεως, 1921), 56-69. Βλ. επίσης: Σοφία Ηλιάδου-Τάχου κ.ά. επιμ. *Εκατό χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, 2018.

των δραστηριοτήτων των παιδιών). Παράλληλα, τονίζουν τη ζωή της σχολικής κοινότητας και την ομαδικότητα των παιδιών. Τα σημεία αυτά έγιναν αντικείμενο έντονης κριτικής από την Επιτροπεία, που συνέστησε τελικά την καύση των αναγνωστικών του 1917 και την απόσυρσή τους από την εκπαίδευση. Χαρακτηριστικά, η Επιτροπεία θα στηλιτεύσει την προβολή της μαθητικής κοινότητας στα αναγνωστικά του 1917, καθώς εκεί τα παιδιά, κατά την αντίληψή της, πραγματοποιούν τους στόχους των αναρχικών.³⁹⁴ Σύμφωνα με το πόρισμά της, όλο το περιεχόμενο του αναγνωστικού *Τα ψηλά βουνά* δεν διδάσκει τίποτα για την πατρίδα και τη θρησκεία, επικεντρώνεται σε μια φανταστική ομάδα μαθητών που περνά τους καλοκαιρινούς μήνες στα ελληνικά βουνά. Πέρα από τον σχολικό θεσμό, οι συγγραφείς δεν μπορούν να βρουν άλλον τόπο αυτενέργειας και αυτόνομης ύπαρξης των παιδιών παρά μια φανταστική κατασκήνωση.

Η σύγκριση με το αναγνωστικό *Τα ψηλά βουνά* μπορεί να μας αποκαλύψει τις διαφορές των δύο παιδαγωγικών προοπτικών αναφορικά με την αναπτυξιακή προοπτική την οποία εκφράζουν για τη χώρα, αλλά και με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και της αντίληψης, που σε κάθε αναγνωστικό ενυπάρχει για την αγροτική κοινωνία. Όπως σημειώνει ο Χ. Αθανασιάδης: «Στις σελίδες του, η γλώσσα, το έθνος και η κοινωνία συναρθρώθηκαν με τρόπο που εξέφραζε υποδειγματικά την πιο προωθημένη εκδοχή της φιλελεύθερης αστικής ιδεολογίας του ελληνικού Μεσοπολέμου».³⁹⁵ Στο αναγνωστικό *Τα ψηλά βουνά*, η κοινότητα των αστικής προέλευσης παιδιών, φανταστικό κατασκευάσμα του Ζ. Παπαντωνίου, διαβιεί στην αγροτική Ελλάδα, αναδομεί τον χώρο στον οποίο εγκαθίσταται, επιδρά πάνω στις σχέσεις της παραδοσιακής καθυστερημένης κοινότητας και τελικά η παρουσία της φέρνει έναν «ανανεωτικό» και «ζωογόνο» αέρα στα ελληνικά βουνά, διεκδικώντας στην πρόσφατα διευρυμένη χώρα την ενότητα μέσω ενός κοινωνικοοικονομικού σχεδίου για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χ. Αθανασιάδης:

Είκοσι έξι μαθητές αστικής προέλευσης (φορείς της καθομιλουμένης των πόλεων, η οποία βρίσκεται εγγύτερα στην εξευγενισμένη δημοτική που κατασκευάζει ο Τριανταφυλλίδης) θα ζήσουν για ενάμιση μήνα στα ψηλά βουνά, μια ορεινή περιοχή της Ρούμελης. Εκεί, στην προσπάθειά τους να απαντήσουν στα προβλήματα της κοινής διαβίωσης, θα έρθουν σε επαφή με τις παραδοσιακές κοινότητες τόσο των ελληνόφωνων αγροτών, όσο και των βλάχων κτηνοτρόφων, δηλαδή με δύο κοινότητες που αντιστέκονται δομικά στην πρόοδο, αλλά μπορούν εν δυνάμει να ενταχθούν στον εθνικό κορμό, όχι μόνο γλωσσικά, αλλά και πολιτισμικά και κοινωνικά, μέσα από ένα σχέδιο κοινού μέλλοντος. Η κατεύθυνση αυτή υποδεικνύεται τόσο από τη συνύπαρξη στο χώρο (και την αναπόφευκτη ώσμωση), όσο και από τη δομή και τους στόχους που

394. Στο ίδιο, 63.

395. Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία*, 188.

κυριαρχούν σταδιακά στην ίδια την κοινότητα των μαθητών. Η υλική και θεσμική πρόοδος εδράζεται στην καταπολέμηση των προλήψεων και την κυριαρχία του ορθού λόγου.³⁹⁶

Ο Χ. Αθανασιάδης ορθά πιστεύουμε αναφέρει ότι η πόλη εξέρχεται στην ύπαιθρο όχι για να αναβαπτιστεί στα αμόλυντα νερά της, αλλά για να την εμβολιάσει πολλαπλά: γλωσσικά, πολιτισμικά, θεσμικά. Ταυτόχρονα, η παρουσία των παιδιών στο βουνό, η ομαδικότητά τους και η δράση τους πραγματώνει τον ουσιαστικότερο και βαθύτερο σκοπό της μάθησης. Η αντιδιαστολή με το παλιό σχολείο είναι φανερή και σε επίπεδο συμβολικό. Από την ξέρα και την «άπνοια» του παλιού σχολείου, στη γεμάτη ευφορία επαγγελία της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που βλασταίνει πάνω στα ελληνικά βουνά, με όλες τις συμπαραδηλώσεις που αυτά φέρνουν από το δημοτικό τραγούδι και τη σημασία του για τον δημοτικισμό. Η όλη σκηνοθεσία παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με την αμερικάνικη φιλελεύθερη πολιτιστική παράδοση του νέου Αδάμ ή του εμβληματικού Ροβινσώνα Κρούσου, του ατόμου που ως αυτόνομο υποκείμενο αναδιοργανώνει μέσω της δράσης του τον κοινωνικό και φυσικό περίγυρο.

Ωστόσο, και στην περίπτωση της οικοδόμησης των πολιτικών θεσμών της Αριστεράς, την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου μπορούμε να διαπιστώσουμε ομοιότητες με *Τα Ψηλά Βουνά* και πιο συγκεκριμένα στο γεγονός ότι τελικά η πόλη έρχεται να αναδομήσει το χωριό. Οι αγρότες στη θεώρηση του Κόμματος θα αποτελούν πάντα πολιτική εφεδρεία σε σχέση με την εργατική τάξη, η οποία έχει τον κυρίαρχο ρόλο στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής.³⁹⁷

Από την άλλη πλευρά, τα αναγνωστικά του Βουνού φτάνουν στα ίδια βουνά, όπως και ο Ζ. Παπαντωνίου, μόνο που έχουν ακολουθήσει μια διαφορετική διαδρομή. Τη διαδρομή που περνάει μέσω της αντίληψης του Γ. Ζεύγου και της επανεκτίμησης του δημοτικού τραγουδιού, αλλά και μέσω των διακηρύξεων του Δ. Γληνού, που επαναλαμβάνει τη ρήση του Ι. Στάλιν για πολιτισμό εθνικό στη μορφή και σοσιαλιστικό στο περιεχόμενο.³⁹⁸ Η μαθητική κοινότητα των αναγνωστικών του Βουνού αντλείται από τις πραγματικές συνθήκες και εμπειρίες (ή έστω από αυτές τις οποίες το ΕΑΜ θέλει να καλλιεργήσει ως πραγματικές εμπειρίες) της Αντίστασης. Η κοινότητα είναι κομμάτι των ορεινών χωριών που αναδομούνται μέσω της εμπειρίας της θεσμικής συγκρότησης του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ και της εμπειρίας της Αντίστασης. Αυτή η τελευταία, με το έντονα εθνικό της χρώμα, έρχεται να οικοδομήσει μια νέα ταυτότητα, όχι στενά προλεταριακή, αλλά εθνικολαϊκή και δημοκρατική, η οποία αναγνωρίζει ως δρων υποκείμενο όχι το αυτόνομο άτομο, αλλά τον λαό και την κοινότητα του χωριού. Λίγο αργότερα,

396. Στο ίδιο, 217-219.

397. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, 301.

398. Γληνός, «Το δεύτερο πεντάχρονο και η Σοβιετική Παιδεία», 65.

την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, θα ζητήσει μέσα από τους σχεδιασμούς του *Ανταίου* τη συνολική αναδιάρθρωση της παραγωγικής δραστηριότητας της χώρας.

Οι αριστεροί παιδαγωγοί έχουν μπροστά στα μάτια τους ένα σύνολο περισχολικών οργανώσεων που αγκαλιάζει τη σχολική και την εξωσχολική δραστηριότητα των παιδιών. Στα αναγνωστικά των αριστερών παιδαγωγών της δεκαετίας του 1940, η μαθητική κοινότητα δεν περιορίζεται μόνο στο πλαίσιο του σχολείου, το οποίο άλλωστε υπολειτούργουσε μέσα στις συνθήκες της Κατοχής. Στα αναγνωστικά του Βουνού η ομαδική ζωή της σχολικής κοινότητας ενυπάρχει κυρίως στα αναγνώσματα που αφορούν τη συμμετοχή των παιδιών στις οργανώσεις νέων του ΕΑΜ. Ο τίτλος του αναγνωστικού που επιμελήθηκε η Ρ. Ιμβριώτη *Τα Αετόπουλα* είναι χαρακτηριστικός. Τα Αετόπουλα, να θυμίσουμε, ήταν η οργάνωση του ΕΑΜ που απευθυνόταν στα μικρά παιδιά του δημοτικού. Μέσα στις έκτακτες συνθήκες της διεξαγωγής του ένοπλου αγώνα, οι οργανώσεις των Αετόπουλων προβάλλονται ως πρότυπη κοινότητα των παιδιών. Οι ασχολίες τους όμως δεν αφορούν μόνο τη μελέτη, αλλά και την κοινωνική δράση των παιδιών και τη συμμετοχή τους στις προσπάθειες του ΕΑΜ.³⁹⁹ Έτσι, τα παιδιά, εκτός του ότι φροντίζουν την καθαριότητά τους, φροντίζουν και για την καθαριότητα του χωριού, βοηθούν όπως μπορούν τους αντάρτες, εξασφαλίζοντας τροφή, στέγη και περιθαλψη. Τα μεγαλύτερα παιδιά της ΕΠΟΝ γράφουν συνθήματα, πολεμούν, κάνουν ηρωικά κατορθώματα, τα οποία μάλιστα περιγράφονται με αρκετά ωμό τρόπο. Φτάνουν ακόμη να αφηγούνται και περιστατικά αυτοθυσίας των νέων.

Το πλέγμα των κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων που οικοδόμησε το εαμικό μπλοκ υπεισέρχεται στην αντίληψη του σχολείου εργασίας για τη μαθητική κοινότητα και της προσδίδει την υπαρκτή και εξωσχολική μορφή των πολιτικών οργανώσεων των Αετόπουλων και της ΕΠΟΝ. Τα προβλήματα που παρουσιάζονται στα δύο αναγνωστικά του Βουνού είναι τα υπαρκτά προβλήματα του ελληνικού χωριού κατά την περίοδο της Κατοχής ή τα προβλήματα των αστικών κέντρων μέσα από το πρίσμα των αγώνων του ΕΑΜ για μόρφωση και αγώνα κατά των κατακτητών. Φυσικό επακόλουθο αυτής της παιδαγωγικής επιλογής είναι στα αναγνωστικά να υπεισέρχονται οι πραγματικές αντιπαλοότητες και οι πολιτικοί στόχοι των οργανώσεων αυτών. Οι στόχοι δηλαδή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, της πάλης κατά των αντιπάλων του ΕΑΜ, των δοσίων και των Γερμανών.

Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι μια βασική διαφορά μεταξύ της θεώρησης του σχολείου εργασίας από τους φιλελεύθερους παιδαγωγούς από αυτή των αριστερών είναι η μορφή που δίνουν στη μαθητική κοινότητα και οι συνδέσεις της κοινότητας αυτής με την ευρύτερη κοινωνία. Στην πρώτη περίπτωση, η παρουσίαση της μαθητικής κοινότητας είναι έξω από τη σφαίρα της πολιτικής και φτάνει ως την «απολίτικη», εξωκοινωνική συγκρότησή της. Στη δεύτερη περίπτωση, η καταστατική για την Αριστερά έννοια της

399. Σωτηρίου, «Η παιδεία μας σήμερα», 368.

ταξική πάλης και της πολιτικής της προέκτασης εισέρχεται στην παιδική και νεανική ηλικία, δημιουργώντας νέους δεσμούς και νέα προτάγματα, στα οποία η νεολαία συμμετέχει «με τον τρόπο της» στην ευρύτερη πολιτική και κοινωνική ζωή.

Η αρχή του σχολείου εργασίας για τη διαφοροποίηση του υλικού ανάλογα με τον τόπο διαμονής των παιδιών και τις ενασχολήσεις των γονέων τους (αστικό κέντρο, αγροτική περιφέρεια, παραθαλάσσιοι τόποι) εφαρμόστηκε στα αναγνωστικά των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών με συνέπεια.⁴⁰⁰ Έτσι, προβάλλονται ιστορίες παιδιών ή αφηγήσεις καταστάσεων τόσο από την υπαίθρο όσο και από τα αστικά κέντρα. Η ίδια μέριμνα διαπιστώνεται και στα αναγνωστικά του Βουνού, καθώς περιλαμβάνονται ιστορίες τόσο από τα αστικά κέντρα όσο και από παραθαλάσσιες ή αγροτικές περιοχές. Η ειδοποιός διαφορά εδώ είναι ότι η διαφοροποίηση αυτή της ύλης υπόκειται στον κύριο θεματικό άξονα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Έτσι, τα παιδιά της υπαίθρου γνωρίζουν τους αντάρτες και τους θεσμούς της Ελεύθερης Ελλάδας, δηλαδή της υπαίθρου. Τα παιδιά των πόλεων γνωρίζουν τον αγώνα στις συνοικίες, τα μπλόκα, τη συγγραφή συνθημάτων στους τοίχους, τις ανακοινώσεις με το χωνί τη νύχτα, την τραγική πείνα στις πόλεις.

Οι θεματικές αυτές των αναγνωστικών μπορούμε να πούμε ότι βρίσκονται εντελώς μετέωρες (όσον αφορά τη μορφή) τόσο σε σχέση με το προπολεμικό υλικό όσο και με τη μεταπολεμική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Το ιδιαίτερο σημείο των αναγνωστικών του Βουνού είναι η αναγνώριση της κατάστασης του πολέμου ως έκτακτης μεν, καταλυτικής δε, όσον αφορά τις εμπειρίες των παιδιών και άρα το υλικό που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη διδασκαλία. Με τη στενή έννοια, το φιλοπόλεμο κλίμα, οι πολεμικές ενέργειες, η συμμετοχή των παιδιών ακόμα και σε φόνους Γερμανών, η σκληρή γλώσσα που χρησιμοποιείται για τους κατακτητές και οι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδονται αποτελούν στοιχεία χωρίς προηγούμενο, αλλά και χωρίς συνέχεια στη σκέψη των συγγραφέων των δύο αναγνωστικών του Βουνού, αλλά και ευρύτερα στην παιδαγωγική πρόταση της Αριστεράς. Στα αμέσως επόμενα χρόνια, η Αριστερά θα προβάλλει την ανάγκη της ειρήνης και της εξάλειψης της ακραίας εθνικιστικής ρητορείας, ενώ το ενδιαφέρον της θα επικεντρωθεί στο ζήτημα της Ανοικοδόμησης. Ο τομέας παιδείας της ΕΠΑΝ, για παράδειγμα, θα επικεντρωθεί στην ανάγκη να ανταποκριθεί το σχολείο στην παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας, ενώ θα προβάλλεται η χαρακτηριστική για την Αριστερά ρητορική της συνεργασίας των λαών και της διασφάλισης της ειρήνης. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τα αναγνωστικά που απευθύνονταν στα παιδιά των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες.

Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μια αναφορά στα αναγνωστικά των ελληνόφωνων κοινοτήτων της ΕΣΣΔ του Μεσοπολέμου. Εδώ αναφερόμαστε στα αναγνωστικά των μεγάλων και συμπαγών ποντιακών κυρίως πληθυσμών, που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στη νότια Ρωσία και στην Ουκρανία. Οι πληθυσμοί αυτοί βρέθηκαν για ιστορικούς

400. Παπαμαύρος, *Η Διδακτική του Σχολείου Εργασίας*, 195.

λόγους στην περιοχή αυτή, που ανάγονται στα χρόνια της τσαρικής κυριαρχίας. Με την επανάσταση του 1917 οι πληθυσμοί αυτοί υπάγονται στο νέο σοβιετικό καθεστώς και αναπτύσσουν τη δική τους εκπαιδευτική πολιτική. Η σύγκριση των αναγνωστικών που εξετάσαμε παραπάνω με τα αναγνωστικά των ελληνόφωνων κοινοτήτων της ΕΣΣΔ του Μεσοπολέμου μπορεί να μας αποκαλύψει αρκετά σημεία σύγκλισης, αλλά και αρκετές αποκλίσεις.

Αφετηριακό στοιχείο όλων αυτών των προσπαθειών αποτελεί οπωσδήποτε το κίνημα της νέας αγωγής, το σχολείο εργασίας, ως κύρια έκφραση του κινήματος αυτού, καθώς και οι εκδοχές του σχολείου εργασίας των σοσιαλιστικών χωρών που έμειναν γνωστές ως Σχολείο Παραγωγής ή ως πολυτεχνική εκπαίδευση. Στην πορεία συγκρότησης του ελληνικού αριστερού παιδαγωγικού στοχασμού, το σοβιετικό σχολείο αποτελεί παράδειγμα τόσο θεωρητικό όσο και πρακτικό. Στην Κατοχή και υπό το βάρος των αλλαγών που συντελέστηκαν στο ΚΚΕ από την εποχή της 6ης Ολομέλειας (1934) και της διακήρυξης της πολιτικής του Λαϊκού Μετώπου, ένα σύνολο στοιχείων που παλαιότερα τοποθετούνταν εκτός της πρωτοπόρας ιδεολογίας του Κόμματος και του προλεταριακού πολιτισμού τώρα έρχονται να ενταχθούν ομαλά στην πολιτική, ιδεολογική και πολιτισμική ταυτότητά του. Μια τέτοια περίπτωση είναι και η έννοια της «λαότητας», που εμπερικλείει το σύνολο του λαού έναντι της ταξικής διάκρισης των αντιμαχόμενων τάξεων και στρωμάτων.⁴⁰¹

Χαρακτηριστικό επίσης της μετάβασης που συντελείται από τα μεσοπολεμικά χρόνια ως την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι η θέση που αφορά τη θρησκεία. Έτσι, χαρακτηριστικά διαβάζουμε στο αναγνωστικό *Τα Αετόπουλα*:

Δεόμαστε στο Θεό να ευοδώνει το έργο της Πολιτικής Επιτροπής της Εθνικής Απελευθέρωσης, της ΠΕΕΑ. Και υποσχόμαστε ο Κλήρος όλης της Ελλάδας, ότι θα μείνει στο πλευρό της, για να βοηθήσουν το λαό να κερδίσει το δίκαιο αγώνα που κάνει για να αποκτήσει τη λευτεριά του. Ο σεβάσμιος γέροντας, αφού μας εξήγησε, διαβάζει σιγά-σιγά το υπόμνημα και τα μάτια του βουρκώνουν. Εμείς όλοι ακούμε με προσοχή και των αντρών και γυναικών τα μάτια κλαίνε, γιατί το περίμεναν από καιρό αυτό από την Ελληνική Εκκλησία. Έπρεπε ο Κλήρος να φανεί άξιος του Παπαφλέσσα και του Διάκου!⁴⁰²

Λίγα χρόνια πριν, στο αλφαβητάρι *Οχτοβρόπουλα* των Α. Καϊσεβα και Η. Κασαλον του 1932, που προοριζόταν για την πρώτη βαθμίδα των ελληνικών σχολείων της ΕΣΣΔ, διαβάζουμε ότι «ι κυλάκι, ι παπάδες κε ι καπιταλιστές μας εμποδίζουνε. Εμής τυς πολεμύμε. Όλι

401. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999), 259-260.

402. *Τα Αετόπουλα*, 58.

ι εργαζόμενοι ίνε έτιμι για τον αγόνα ενάντια στις εκμεταλεφτάδες»,⁴⁰³ ενώ στο αναγνωστικό *Κολχοζόπυλα* του 1931 αναφέρεται ότι «το πεντάχρονο χτιπά τον κυλάκο, τον παπά, τον μυρτζυά». ⁴⁰⁴ Οι μεταβολές αυτές μπορούν να συνδεθούν με τη συμμετοχή του κατώτερου κλήρου στο ΕΑΜ και με τη λογική της οικοδόμησης του ευρύτερου σχήματος που αποτελεί το ΕΑΜ. Αξίζει να αναφέρουμε συμπληρωματικά ότι την ίδια εποχή, στη Σοβιετική Ένωση, θα γίνει μια ανάγνωση εκ νέου και αναθεώρηση του ιστορικού παρελθόντος και στον επίσημο πολιτικό λόγο του Κομμουνιστικού Κόμματος, που προβάλλει πια ήρωες και γεγονότα του τσαρικού παρελθόντος (για παράδειγμα, τον Σουβόροφ και τον Κουτούζοφ),⁴⁰⁵ ενώ στην ελληνική περίπτωση γίνεται αξιοποίηση του δημοτικού τραγουδιού.

Επιπλέον, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ελληνικών κοινοτήτων στις σοσιαλιστικές χώρες είναι ότι λειτουργούν ως μειονότητες και διατηρούν αναφορές από τη μακρινή πατρίδα, την πολιτική κατάσταση που επικρατεί εκεί, καθώς και τους «ήρωες» του ελληνικού αριστερού κινήματος. Χαρακτηριστικά για το γλωσσικό ζήτημα, όπως αυτό εκτυλίχθηκε στις ελληνόφωνες κοινότητες της ΕΣΣΔ τον Μεσοπόλεμο, ως αντίθεση μεταξύ δημοτικής και ποντιακής διαλέκτου, είναι το εξής απόσπασμα από το βιβλίο του Κ. Τοπχαρά, ο οποίος πριμοδοτούσε, αντίθετα με άλλους, την κοινή νεοελληνική έναντι της ποντιακής διαλέκτου. Γράφει λοιπόν:

Ο Λάμπρος ίνε ριμαθητής-μας. Ο πατέρας-του ίνε απτιν Αθήνα. Ο Λάμπρος μερικές λέκες δεν τις λεί όπος εμής. Τις λεί όπος τις λεί κι ο δάσκαλος. Εμής λέμε: πεδιά, χορίον, τι ρκόλι, τιρανιέτε κε κίνος λεί πεπεδιά, χοριό, τυ ρκολύ, τιρανιέτε. Ο δάσκαλος-μας λεί, «πρέπει να πίτε αφτές τις λέκες όπος τις λεί ο Λάμπρος, γιατί έτσι τις λένε ρτη δημοτική γλόρα». ⁴⁰⁶

Χαρακτηριστικά εδώ ο συγγραφέας τοποθετείται υπέρ της δημοτικής, την οποία μιλάει με ορθό τρόπο ένα παιδί που έζησε στην Αθήνα, ενώ από τη μία πλευρά ο δάσκαλος ελέγχει τη χρήση του τοπικού ιδιώματος.⁴⁰⁷

403. Α. Καϊσεβα και Η. Κασαλον, *Οχτοβρόπυλα. Αλφαβιτάριο για τα ελινικά σκολία τις πρότις βαθμίδας* (Ροστόφ επί του Ντον: Κομμουνιστής, 1932), 41.

404. Τρ. Τοπαλίδης κ.ά., *Κολχοζόπυλα. Αναγνωσματάριο Β. τάκης (Α. εκραμινία) για τα ελινικάσκολία 1ης βαθμίδας* (Ροστόφ επί του Ντον: Κομμουνιστής, 1931), 4.

405. Steven Merritt Miner, *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003).

406. Κωνσταντίνος [.] Τοπχαράς, *Βοιητικό βιβλίο για τι ρτυδί τις γλόρας. 2ος ρρόνος διδακκαλίας* (Ροστόφ επί του Ντον: Κομμουνιστής, 1932), 17.

407. Για την προβληματική της γλώσσας και την ανάγκη διατήρησης της επικοινωνίας με το «εθνικό κέντρο» που ένιωθαν οι Έλληνες της ΕΣΣΔ, βλ.: Βλάσης Αγτζίδης, *Ο «Κόκκινος Καπνάς» και ο ελινισμός του Καυκάσου* (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2010). Βλ. επίσης: Βάλια Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδύσσεια* [Θεσσαλονίκη: (χ.ε.), 2001], 56.

Αξίζει όμως και μια μικρή αναφορά στα αναγνωστικά των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες,⁴⁰⁸ καθώς διαπιστώνουμε αρκετά κοινά σημεία μεταξύ αυτών και των προαναφερθέντων αναγνωστικών βιβλίων. Η αγάπη προς την πατρίδα, τα κατορθώματα της Εθνικής Αντίστασης, η συμβολή των μικρών παιδιών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα (χωρίς όμως πλέον τις ακραίες περιγραφές βίαιων περιστατικών που συναντάμε στα αναγνωστικά του Βουνού), ποιήματα για το ΕΑΜ, η προβολή των αρετών της εργασίας, των αγροτών και των εργατών, η προβολή των ηγετών του ΚΚΕ (ειδικά την περίοδο πριν από το 1953), των «ηρώων» του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (για παράδειγμα, της Η. Αποστόλου και του Δ. Γληνού) και η προβολή των εθνικών εορτών και της επανάστασης του 1821 αποτελούν βασικές θεματικές των αναγνωστικών αυτών.⁴⁰⁹

Νέες κατηγορίες στα αναγνωστικά αυτά είναι η προβολή των κατορθωμάτων του Κόκκινου Στρατού,⁴¹⁰ της ζωής στους τόπους δουλειάς στις νέες σοσιαλιστικές χώρες, η προβολή του προσώπου του Λένιν και του Στάλιν, η νοσταλγία για τη μακρινή πατρίδα, την Ελλάδα,⁴¹¹ αλλά και η περιγραφή των προβλημάτων που δημιουργούνται στους

408. Εδώ αναφερόμαστε στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι βρέθηκαν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες (Σοβιετική Ένωση, Πολωνία, Ρουμανία, Ανατολική Γερμανία κ.ά.) μετά το 1950 και οικοδόμησαν τους δικούς τους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Η μελέτη της εκπαίδευσης των πληθυσμών αυτών δεν εντάσσεται στην παρούσα εργασία, καθώς ξεφεύγει από τα χρονικά όρια αυτής.

409. Για τα παραπάνω μπορούμε να εντοπίσουμε χαρακτηριστικούς τίτλους, όπως: «Τ' αετόπουλα», «Στην Εθνική μας Γιορτή» (το κείμενο αναφέρεται στην 25η Μαρτίου), «Για τη γιορτή του ΕΑΜ. Λευτεριά, πανώρια κόρη!», «Τραγούδι του ΕΑΜ», «Δημήτρης Γληνός», «Για τη Σοσιαλιστική Επανάσταση. Καρλ Μαρξ και Φρειδερίκος Ένγκελς», «Το παιδάκι κι ο Λένιν», «Η Ηλέκτρα» (το κείμενο αναφέρεται στην Ηλέκτρα Αποστόλου), «Ο Κολοκοτρώνης και το τσομπανόπουλο», «Φιλική Εταιρεία», «Ο Γληνός στην Ακροναυπλία», «Το ιστορικό γράμμα του Ν. Ζαχαριάδη», «Ηλέκτρα Αποστόλου. Βιογραφία και δράση της Ηλέκτρας». Βλ.: *Αναγνωστικό για τη δεύτερη πρώτη τάξη* (Βαρσοβία: Panstwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1962), 148, 174. Βλ. επίσης: *Αναγνωστικό για την τρίτη τάξη* (Αθήνα: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1961), 33, 35, 39, 57, 58, 127, 165. Ακόμα: *Αναγνωστικό Ε' και ΣΤ' Δημοτικού* (Φωνή του Μπούλκες, 1948), 7, 16, 22, 36.

410. Παράδειγμα αποτελούν οι παρακάτω τίτλοι: «Οι Σοβιετικοί στρατιώτες έσωσαν τα παιδιά» σε αναγνωστικό βιβλίο της Α' Δημοτικού, «Ο Σοβιετικός Στρατός» σε αναγνωστικό της Β' τάξης, ο τίτλος «Στο μνημείο των ηρώων του Κόκκινου Στρατού» σε αναγνωστικό της Γ' τάξης. Βλ.: *Αναγνωστικό για την πρώτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου* (Warszawa: Panstwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1956), 55. Βλ. επίσης: *Αναγνωστικό για τη δεύτερη πρώτη τάξη*, 91. Ακόμα: *Αναγνωστικό για την τρίτη τάξη*, 179.

411. Στα αναγνωστικά βιβλία των πολιτικών προσφύγων υπάρχουν πολλά κείμενα που αναφέρονται στην Ελλάδα με μια διάθεση νοσταλγίας. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τους παρακάτω τίτλους: «Πατρίδα γλυκιά», «Πατρίδα αγαπημένη», «Όμορφη είναι η πατρίδα μας Ελλάδα», «Πατρίδα μας Ελλάδα. Μπροστά στο χάρτη της Ελλάδας». Βλ.: *Αναγνωστικό για τη δεύτερη πρώτη τάξη*, 19, 29, 181. Βλ. επίσης: *Αναγνωστικό για την τρίτη τάξη*, 21. Για τον ρόλο του πατριωτισμού, τη σοσιαλιστική θεωρία περί εθνικής μορφής και σοσιαλιστικού περιεχομένου και τη δόμηση της ταυτότητας των πολιτικών προσφύγων με κεντρικό άξονα την έννοια της πατρίδας, βλ.: Μαρία Μποντίλα, *Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν. Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004), 122-126.

πολιτικούς πρόσφυγες από την ξενιτιά και τον χωρισμό των οικογενειών. Σίγουρα το πιο εμφανές χαρακτηριστικό των αναγνωστικών των σοσιαλιστικών χωρών ήταν το στοιχείο της προσωπολατρίας. Η προβολή του Στάλιν, του Λένιν και, στην ελληνική περίπτωση, του Ζαχαριάδη φτάνει σε ακραία όρια. Στα αναγνωστικά του Βουνού η προβολή των ηγετών τέτοιου είδους απουσιάζει εντελώς και συναντάμε μόνο κάποιες αναφορές στον ρόλο του Ζαχαριάδη. Οι διαφορές των δύο περιπτώσεων πιστεύουμε ότι μπορούν να ερμηνευτούν με βάση το γεγονός ότι το ΕΑΜ υπήρξε συνασπισμός κομμάτων από τον οποίο κυρίαρχο ήταν το ΚΚΕ, το οποίο φρόντιζε να μην προκαλεί. Ταυτόχρονα, το εαμικό κίνημα θα επιδιώξει τη συνεννόηση με τον αστικό πολιτικό χώρο εκτός και εντός της χώρας. Στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης τα κόμματα δρουν πλέον ως κάτοχοι της κρατικής εξουσίας και η τελική τους μορφή θα λέγαμε ότι αποτελεί προϊόν του Ψυχρού Πολέμου.

Δίπλα στα παραπάνω, ο κύκλος της ζωής, οι εποχές, τα χαρακτηριστικά των εποχών, η οικογένεια και η καθημερινή ζωή επίσης ενυπάρχουν ως κατηγορίες στα αναγνωστικά αυτά με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο κατά βάση εισηγήθηκαν οι εκπρόσωποι της παιδαγωγικής μεταρρύθμισης στη χώρα μας, δηλαδή ως πρώτο υλικό για μικρά παιδιά, πριν αυτά μεγαλώσουν, στρέψουν την προσοχή τους στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.⁴¹²

Επίσης εντοπίζουμε αναφορές κεντρικές στην οπτική των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών σε όλο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, οι οποίες απουσιάζουν από τα αναγνωστικά του Βουνού. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση των σχολικών κήπων.⁴¹³ Φυσικά, στις έκτακτες καταστάσεις του πολέμου και στις συνθήκες που επικρατούν στην Ελεύθερη Ελλάδα, ήταν μάλλον αδύνατο να μιλήσει κανείς για σχολικό κήπο.

Η γλώσσα των αναγνωστικών αυτών είναι η δημοτική, χωρίς τις γλωσσικές ακρότητες και χωρίς την ύπαρξη των εντονότερων ιδιοματικών στοιχείων που συναντάμε στα αναγνωστικά του Βουνού.

Ομοιότητες μπορούμε να συναντήσουμε και σχετικά με την προβολή της γυναίκας. Αν και παρουσιάζονται γυναίκες που συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή και εργάζονται έξω από το σπίτι, δεν φαίνονται αυτές να ξεφεύγουν από τον καμβά της οικογενειακής

412. Έτσι εντοπίζουμε κείμενα με τίτλους όπως: «Ελκυθράκι», «Ο χιονάνθρωπος», «Η καλή νοικοκυρούλα», «Ο Βοριάς στην εξοχή», «Θερισμός». Βλ.: *Αναγνωστικό για την πρώτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου*, 3, 4. Βλ. επίσης: *Αναγνωστικό για τη δεύτερη πρώτη τάξη*, 100, 201. Επιπλέον αξίζει να αναφέρουμε ότι στο προαναφερθέν αναγνωστικό της Β΄ τάξης συναντάμε τις παρακάτω θεματικές κατηγορίες στις οποίες εντάσσονται τα κείμενα του βιβλίου κατά τους συγγραφείς του: «Στο σχολείο», «Δουλιά και Παιχνίδι», «Φθινόπωρο», «Χειμώνας», «Άνοιξη», «Καλοκαίρι». Βλ.: *Αναγνωστικό για τη δεύτερη πρώτη τάξη*, 216.

413. Τα αναγνωστικά των πολιτικών προσφύγων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπως σημειώνει η Μ. Μποντίλα, δεν αξιοποιούν τόσο την παράδοση των Ελλήνων παιδαγωγών του Μεσοπολέμου και της Αντίστασης, αλλά δανείζονται μάλλον στοιχεία από το παιδαγωγικό παράδειγμα των χωρών υποδοχής τους, οι οποίες τη δεκαετία του 1950 βρίσκονται σε μια διαδικασία ανανέωσης των εκπαιδευτικών τους πραγμάτων στο πλαίσιο της πρόσφατης επικράτησης των σοσιαλιστικών καθεστώτων τους. Βλ.: Μποντίλα, *Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν*, 86.

ζωής και του ρόλου της μάνας.⁴¹⁴ Το πρόβλημα που παρουσιάζεται τόσο για τους άντρες όσο και για τις γυναίκες είναι το ευρύτερο κοινωνικό ζήτημα, η κοινωνική αλλαγή και η σοσιαλιστική προοπτική μάλλον, παρά η διερεύνηση της σφαίρας της αυτονομίας αυτής καθαυτήν του υποκειμένου.

414. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο με τίτλο «Η καλή νοικοκυρούλα». Βλ.: *Αναγνωστικό για τη δεύτερη πρώτη τάξη*, 100.